

FOLKLOR VƏ ETNOQRAFIYA

Folklore and Ethnography

*Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda
alınmışdır.*

VÖEN: 1300495731
*Rüblük elmi jurnal
Hakimli Dərgi*

Jurnal 2004-cü ildən nəşr
olunur. 2016. № 01 (46)

QURUCUSU:
prof.M.P.QASIMLI

Redaksiyanın ünvanı:
*AZ 1108 Azərbaycan
Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid
prospekti, 115. 5-ci mərtəbə, 551.*

*Address: 31. Hüseyn Cavid avenue,
5, 551 , Baki, Azerbaijan Republic, AZ
1108 The Editorial office of "Folklore
and Ethnography" journal*

*Founder and Editor-in-Chief: Prof.
M.P.Gasimli*

*Tel: (994 12) 539-56-25
Mob., 0503186183*

*E-mail orhanpasham58 @yahoo.com
kasimli118 @hotmail.com
www.folkloretnoqrafiya.com*

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Məhərrəm QASIMLI (baş redaktor), Stefen BLAM (ABŞ), Öcal OĞUZ (Türkiyə), Fikrət TÜRKMƏN (Türkiyə), Bayram DURBİLMƏZ (Türkiyə), Yaşar KALAFAT (Türkiyə), Betti BLEYER (ABŞ), Əli KAFKASİYALI (Türkiyə), Esmə ŞİMŞƏK (Türkiyə), Abuzər BAĞIROV (Rusiya), İmperiat XALİPAYEVA (Rusiya), Şəmsəddin KUZƏCİ (İraq), Əli ABBAS (Gürcüstan), Camal AYRUMLU (Urmiya), Böyükbəy ƏLƏKBƏROĞLU (Təbriz), Muxtar İMANOV, Qəzənfər PAŞAYEV, Qadir QADİRZADƏ, Aybəniz Kəngərli-ƏLİYEVA, Qənbər ŞƏMŞİROĞLU, Səhər ORUCOVA, İradə KÖÇƏRLİ, Ədalət NƏSİBOV, İsfəndiyar RÜSTƏMOV, Tahir ƏMİRASLAN, İsmayıl MƏMMƏDLİ, Yusif SƏFƏROV, Bəhrüzər RÜSTƏMOV, Məhəmmədəli MUSTAFA (məsul katib).

MÜNDƏRİCAT

<i>Məhərrəm Qasimli</i>	
Taleyimdən və ürəyimdən keçənlər.....	3
<i>Muxtar İmanov</i>	
Qaravəllilər	10
<i>İsmayıl Məmmədli</i>	
Etnoqrafik leksika və frazeoloji deyimlər inamlarımızın, etiqadlarımızın mənbəyi kimi.....	21
<i>Yusif Səfərov</i>	
Naxçıvan əfsanələri.....	32
<i>Tahir Əmiraslan</i>	
Sarı gəlin dastanı	43
<i>Elxan Məmmədli</i>	
Dədə ozanlar yadigarıydı	49
<i>Mahmud Allahmanlı</i>	
«Koroğlu»nun tədqiqində yeni istiqamət.....	61
<i>Qaşdar Əliyev</i>	
Papağı başından düşməyən dağlar	70
<i>Hüseyn Şahbəndəyev</i>	
Dərsi azlar Ələsgərdən dərs alsın.....	80
<i>Tariyel Qəni</i>	
1918-ci ildə erməni cəlladlarının Şamaxı bölgəsində qətlə yetirdiyi el şairləri.....	87
<i>Zirəddin Xasıyev</i>	
Əslim Qaraxanlıdır.....	93
<i>Nahidə Məqsəd</i>	
Mikayıl Azaflı poeziyasında dünya obrazı.....	95
<i>Orxan Paşa</i>	
Dizim göynədi	102

CONTENTS

<i>Maharram Gasimli</i>	
From My Heart, From My Fate.....	3
<i>Mukhtar Imanov</i>	
Garavellis.....	10
<i>Ismayil Mammadli</i>	
Ethnographic Vocabulary and Phraseological Idioms.....	21
<i>Yusif Safarov</i>	
Research on Nakhchivan Legends.....	32
<i>Tahir Amiraslan</i>	
Epos of "Sari Gelin".....	43
<i>Elkhan Mammadli</i>	
Several Memories with Huseyn Sarachli.....	49
<i>Mahmud Allahmanli</i>	
New Stage in the Research of Koroghlu.....	61
<i>Gashdar Aliyev</i>	
Folklore Sample.....	70
<i>Huseyn Shahbendeyev</i>	
Ashug Alesker's Scientific Heritage.....	80
<i>Tariyel Gani</i>	
Massacre in Shamakhi in 1918.....	87
<i>Ziraddin Khasiyev</i>	
From Garakhan.....	93
<i>Nahide Maqsad</i>	
Mikayil Azaflı's Creative-activity.....	95
<i>Orkhan Pasha</i>	
Poetry.....	102

MƏHƏRRƏM QASIMLI
Dövlət Mükafatı Laureatı

TALEYİMDƏN VƏ ÜRƏYİMDƏN KEÇƏNLƏR

(IX yazı)

İnsan daim özünü axtarış içərisindədir. O, bəzən onillər boyu çalışır, çarpışır, axtarır özünü tapmaq istəyir. Yaşın otuzunda - otuz beşindəmi, qırx beşində - əlli beşindəmi, qəraz, nə vaxtsa axtarır özünü tapa da bilir. Ancaq bu uzun mücadilənin özünü tapa bilməməklə başa çatdığı da olur. Altmış keçir, yetmiş - səksən gəlir, dalınca da ömür bitir. Çoxları uzun axtarışdan sonra özünü tapa bilməyib məyus bir pərişanlıq içərisində həyatla vidalaşır.

Dərbəndin «Ulu Tərəkəmə» elatında Nalbənd Əli adıyla tanınan səliqə-sahmanlı bir usta varıydı. Ötən əsrin səksəncə illərində görmüşdüm onu. Yaşı yetmişdən az deyildi. İsrəfçilik eləməknən arası yoxuydu. Hətta kiçik bir nal mıxını da qoruyub saxlamağın qaydına qalardı. Söz düşəndə yarızarafat deyərdi:

- Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi, bir igid də bir eli saxlar!...

İndi baxıb görürəm ki, nalband Əlinin dediyi söz çox tutarlı, ağır-batman bir mətləbə bağlıymış, lap Dədə Qorqud kəlamı kimi...

Saatın əqrəbləri ilk baxışdan vaxtı-zamanı qova-qova qabağına salıb aparır. Ancaq yorulmaq bilməyən vaxt-zaman axırda saatın özünü də dörd-nala çapan əqrəbləri qarışıq susdurur və öz sirli yoluna davam edir. Vaxt-zaman mənzili bilinməyən yorulmaz marafonçudur.

Qızın yerişindən ədalətli danışığının səsi gəlirdi.

O, dünyadan köçən özündən cavanları çiyində aparmağı məşəqqət sayırdı; özündən yaşca böyükklərin çiyində məzar evinə yollanmağı da arzulamırdı.

Yaşın bütün dönəmlərində başqalarını tanımaq işində çətinlik çəkdi, yanlışlıqlara yol verdi, səbəbi özünün özünü yaxşı tanıya bilməməsi idi.

Uşaqlığımda kəndimizdə Ağacqalalı Söyün adında köhnə-kömür bir kişidən qərribə bənzətmələr eşitmişəm. Zövqü olmayan, yaxşıynan yamana fərq qoymağı bacarmayan adam görəndə deyərdi: «Səndən ötəri ya huri mələk, ya da qıllı köpək». Yaxınları yeri gələndə tez-tez onun sözlərindən misal da çəkərdilər: «Ağacqalalı Söyül demişkən, «Yorğa at yerişindən, qoç igid duruşundan bilinər», «Atı cahıl gözünən, arvadı ahıl gözünən seçmək gərəkdi», «Çaqqalı ürəkləndirən qapının fərsiz itidi».

Əzilə-əzilə ütülü cümlələr quran adamların saxta danışmaq tərzindən qətiyyətlə xoşu gəlməzdi. Deyərdi: «Zalımoğlunun sözləri elə bil arvad tumanı geyinib...»

Əlin, dilin və ayağın əndazəsiz hərəkətlərinə son olaraq tamam başqa bir bədən üzvü – «baş» cavab verməli olur.

Qərribə yalan danışmağı varıydı: yalan danışdığı bəs eləmir, üstəlik də yalan danışmadığına yalandan and içirdi...

Əslən Təbrizdən olan və Pişəvəri hökuməti zamanı milli hərəkatın öncüləri sırasında yer alan Aşıq Hüseyn Cavan 1946-cı ildən sonra Goranboyda yaşayırdı. Bu ustad sənətkar gözəl çalıb oxumaq məharəti ilə yanaşı, cəsarətli və ürəkli çıxışları ilə də yadda qalırdı. 1984-cü ildə Azərbaycan aşıqlarının IV qurultayındakı çıxışında da o, hamını heyrləndirən bir cəsarət göstərdi. Dövlətin aşıqlara, aşıq sənətinə diqqət və qayğı göstərməsi zərurətindən söz açan Hüseyn Cavan dedi: «Gərək hökumət aşığa yaxşı baxa ki, aşıq da hökumətə yaxşı baxa»... Salondan gülüşmə qarışıq alqış qopdu. Sovet hökumətinin kəşakəs vaxtında bu sözləri belə cəsarətlə səsləndirmək hər oğulun hünəri deyildi.

Şaxtalı-buzlu havada beş-on dəqiqəliyə üzünü göstərən qış günəşi deyəsən bir az sərinlədikdən sonra bu işdən çox da xoşlanmayaraq çıxıb getdi.

Divardan asılıb heysiz-heysiz yellənən qoruqçu qamçısı sahibinin atını görən kimi özünə gəldi.

Süleyman kişi deyirdi ki, çölün qurdu-quşu çobanın özündən çox büründüyü yapınçıdan qorxub ürpənir.

O, sözə, ədəbiyyata namus-qeyrət işi kimi yanaşır və bu yolda olmazın məhrumiyyətlərə ağlasıqmaz bir fədakarlıqla sinə gərirdi. Ancaq çoxları bu saf, duru davranışa dəlilik-divanəlik kimi baxırdı.

Adam var, ölümü bir evin itkisidi, ölür-evdən gedir; adam da var, ölümü bir elin itkisidi, ölür-eldən gedir...

Stalin dönəminə aid maraqlı bir kinoxronika görüntüsü. Onun təpədən dır-nağa zəhmdən yoğrulmuş hökmlü şəkli asıldığı divarın da bağrını yarıb-divarda çalın-çarpaz çatlar açıq-aydın görünür.

Ömrü boyu ayağı məscidə dəyməmişdi. Ancaq sonda özündən asılı olmayaraq yolu oradan düşəsi oldu. Əslində heç bu dəfə də ayağı məscidə dəymədi. Yuyub, kəfənləyib dəfn eləməyə aparmaq üçün onu çiyinlərdə gətirmişdilər.

Onlar kimin uğrunda vuruşduqlarını bilirdilər, nəyin uğrunda vuruşduqlarını bilməyə isə sadəcə olaraq... macal tapmadılar.

Gözəl qız portretinin Qurbaninin «Bənövşə» qoşmasında olduğu qədər ağlasıqmaz təqdimatını təsəvvür eləyə bilmirəm. Bu bənzərsiz bədii portretə bir baxın:

*Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa.
Dərrib dəstə-dəstə taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.*

Poetik zəlzələ sonuncu misrada qopub: ətirli və gözəl olduğu üçün qız dərdiyi bənövşəni iyləyir. Ancaq qızın öz ətri də bənövşənin ətrindən geri qalan deyil. Bu səbəbdən də özünü saxlaya bilməyən bənövşə də qızı qoxlayır. Təkrarsızdı bu könül ovsunlayan mənzərə...

Qoca kötük hər gün üstündə doğranan cavan çubuqları və budaqları gördükcə öz halına şükür eləyirdi.

Səfərə çıxan adam üçün yol - gedəndi, aparıb ötürəndi; səfərdən qayıdan üçünsə gələndi, qayıtarıb gətirəndi.

Onu yoluxmağa gələn dostlarının gec-gec görünməsindən özünəməxsus yumorla gileyləndi: «Axırncı dəfə bizdən getdiyindi...».

Bizim günlərin təzadlı mənzərəsi: bir yandan, «kitab» adı daşıyan cildli, bər-bəzəkli kağız yığınlarının əlindən tərپənmək olmur, o biri yandan da, demək olar ki, oxumağa abırlı bir kitab tapmaq müşkülə çevrilib.

Ustad sənətkar Murad Niyazlının ağır-batman bir dədə sözü varıydı: «Adam var, əməli kora yol açır, adam da var, əməli gora yol açır».

Nadanın birinə elə əsəbləşmişdi ki, ürəyini ancaq «eşşək» sözündəki «ş»ları beş-beş tələffüz etməklə soyutmaq istəyirdi.

İşdən çıxandan sonra hamı gördü ki, onu əzəmətli göstərən oturduğu vəzifə kreslosu imiş.

Yaşı səksəni yaxalasa da, başı-beyini durulmaq bilmirdi. Elmi fikirləri və yazıları cəngəllik kimi qarışıqıydı: orada ağıl aparən gözəl bitgilər, quşlar, heyvanlar da var idi, əcəyib-qərayib varlıqlar və tükürpədən məxluqlar da. Onları biri-birindən ayırmaq isə, demək olar ki, mümkünsüz görünürdü.

Sevdiyinə «həyatsan» deyirdi, «həyatımsan» deməyə isə sadəcə olaraq cəsarəti çatmırdı.

Abırlı adam öz yerinə də utanar, abırsızın, utanmazın yerinə də.

O, işlədiyi idarədə qapıçı işi ilə qapıları güdmək işini birgə yerinə yetirirdi.

Yağmurlu payız havası kəsəyən uşaqlar kimi gah tutulur, gah da açılırdı.

Öz həyatına sığmırdı, o səbəbdən özü istəmədən başqalarının da həyatına çevrilirdi.

Dəllək əlindəki ülgücə güvəndiyi qədər də ondan qorxurdu.

O, bayram yumurtası kimi ildə bir dəfə peyda olurdu.

Şair hökmdarın hüsurunda sorğuya tutulmaqdan çəkinmədiyini ancaq sözdə deyə bilər.

Bir toplum millət olmaq istəyirsə, bir adamı min adama çevirmək yolunu deyil, min adamı bir adama çevirmək yolunu tutmalıdır.

Bəzən böyük bir yanğının əsas səbəbi balaca kibrid çöpündə axtarılır, əslində isə başlıca səbəb yanmaq üçün uyğun şəraitin yaranmasıdır.

Bizim qonşu kənddə bir arabacı Kazım varıydı, deyərdi ki, çətini öküzü boyunduruğa alırdıydı, öyrəşəndən sonra harada olsa, özünə boyunduruq axtaracaq.

Çörək ehtiyacının nə qədər ağır imtahan olduğunu heç bir əsər aclıq çəkən iki yaşlı Somali çocuğunun kədərli və umudsuz gözləri qədər dəqiq ifadə edə bilməz.

Hörmət bəslədiyim istedadlı bir şairin son zamanlar səviyyəsi cızmaqaralar eləməyini qələm dostum Həzi Həsənlilyə dərd eləyirdim. Həzi bir az fikrə gedib dedi:

- Bilirsən, Allahın verdiyi istedad elə həssas və təhlükəli bir şeydir ki, gərək onun təbii axarını pozmayasan, saxta, gəlişigözəl sözlərlə oyun oynayıb ruhunun saflığına, paklığına xələl gətirməyəsən. Bədii istedad özünə xəyanəti nə qəbul edir, nə də bağışlayır. Bax, onda sən dediyin vəziyyət baş verir-qələm qənim olur adama...

Kəndirbaz bilirdi ki, çörəyi də kəndirdən asılıdır, taleyi də...

Alabəzək kəpənəklər ömürlərinin cəmi bir neçə gün olduğunu bilmədən güllər, çiçəklər boyu sonu görünməyən bir yaz şövküylə uçurdular.

Yaxşı bədii tərcümə həmin əsəri təzədən yazmaq kimi çətin və məşəqqətli bir işdir.

Mismar taxtaya mıxlanan kimi özünü vəzifə başında hiss etdi.

Əsgər generala öz gələcəyi, general isə əsgərə öz keçmişi kimi baxırdı.

Yaratdığı sənət əsərlərində lirik-romantik duyğulara köklənmişdi, yaşadığı ailə-məişət həyatında isə həmin keyfiyyətlərdən əsər-əlamət görünmürdü.

Mürəkkəb vəziyyətlər yarananda düşünüb danışmaq nadir hallarda zərər, danışb düşünmək isə çox az məqamlarda xeyir gətirir.

Zurnaçıya heç vaxt «astadan-bəmdən çal» demək olmaz, çünki zurnada çalınan havaların bəmdə olanı da zildir.

Qəssab ancaq öz barmağını kəsəndən sonra bıçağının hədsiz dərəcədə iti olduğunu başa düşdü.

Hakim qanunu ayaqlamaqdan qorxduğu üçün marağında olduğu bir çox məsələlərin həllində onun yanından sakitcə keçib gedirdi.

Unudulmaz müəllimim, dilçilik professoru Muxtar Hüseynzadə ürək qızdırdığı adamların yanında XX əsrdə Azərbaycanda həyata keçirilən əlifba islahatlarına «Əlifba fəlakəti» deyirdi.

Sovet dönəmində «divan ədəbiyyatı»ndan yazanların bir qismi «ədəbiyyatın divanı» ilə, daha dəqiqi, klassik irsə, ədəbiyyata divan tutmaq işi ilə məşğul olublar.

Mərdlərin mərdlərə ünvanladığı «igid ölər, adı qalar» kəlamını qara niyyətli bir namərd öz ürəyindən «filankəs ölər, atı qalar, onu da mən minərəm» - şəklinə keçirirdi.

Ustad sənətkar Hüseyn Saraclı ötən əsrin yetmiş-səksəninci illərində tez-tez Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutuna – folklor şöbəsinə qonaq gələrdi. Biz folklorçular həmişə onun gözəl söhbətlərinə, çal-çağırina heyranlıqla qulaq asar, qeydlər götürürdik. Yayağzıydı. Günün birində yenə ustad aşıq şöbəmizin qapısından girdi: ona yaraşan aşıq geyimi əynində, sazı

da əlindəydi. Hal-əhval tutub çaya qonaq elədik. Ustad bir az da həyəcanla:

- Bilsəniz hardan gəlirəm? – dedi.

- Hardan ustad?

- Dədə Ələsgərlə görüşdən. Ziyarət görüşündən.

Sən demə, Aşıq Hüseyn sənət yoldaşları Məhəmməd və Əhməd Sadaxlılarla birgə Göyçəyə məxsusi bir səfərə – Dədə Ələsgərin məzarını ziyarətə gedibmiş.

- Borçalıdan yol başladıq üzə Göyçəyə. Gedib çıxdıq Ağkilsəyə. Aşıq Ələsgərin nəvəsi İslam müəllimin evini tapdıq. Dedik ustadı ziyarətə gəlmişik. İslam müəllim çox razı qaldı. Qohum-qonşu da cəm oldu. Qapıdan çıxanda İslam müəllim gördü ki, biz sazlarımızı evdə qoyub gedirik. Yadımıza saldı ki, sazlarımızı da götürək.

Etiraz eləyib dedim:

- Aşıqlıqda qaydadı, aşıq aşığın üstünə saz götürüb getməz. Saz götürüb getmək həməən aşığa meydan oxumaqdı, onu deyişməyə çağırmaqdı. Biz ehtiram bəslədiyimiz ustadın üstünə ədəb-ərkan əlaməti olaraq sazsız getməliyik.

Getdik, ziyarətimizi eləyib geri qaytdıq. Axşam Dədə Ələsgərin ocağında – İslam müəllimin evində böyük çal-çağır məclisi oldu. Gecənin bir yarısına qədər ustadın sözlərini çalıb oxuduq.

...Hüseyn Saraclının Aşıq Ələsgərin məzarı üstünə sazsız getməsi əhvalatı illər boyu bizim gözlərimizdə böyk bir sənət ərkanı kimi ucaldı.

SUMMARY

From My Heart, From My Fate

The presented series of “From My Heart, From My Fate” writings has been presented by the author. The article is full of interesting idioms and sayings of the author. Until this publication it has been published seven series of this article and all of them are very popular among the readers. This part also is deserved to read and analyze, there are a lot of meaningful and valuable sayings which will be very interesting for everybody.

Gülüş mədəniyyətimiz

MUXTAR KAZIMOĞLU
AMEA-nın müxbir üzvü

QARAVƏLLİLƏR

Qaravəlli Azərbaycan folklorunun geniş yayılmış janrlarından biri olsa da, elmi ədəbiyyatda bu janrla bağlı fikir müxtəlifliyi var. Fikir müxtəlifliyi qaravəlliləri lətifə və nağıllardan fərqləndirməkdə, qaravəllilərin xalq dramlarındakı yerini müəyyən-ləşdirməkdə, qaravəllilərə aid səciyyəvi funksiyaları üzə çıxarmaqda özünü daha çox göstərir. Qeyd olunan istiqamətlərdə qaravəlli janrı barədə irəli sürülən mülahizələri bu cür xülasə etmək olar: Qaravəlliləri bir janr kimi H.Zeynallı nağılların bir növü (23, 243-244); Elçin və V.Quliyev «lətifəvari, novella tipli nağıl-tamaşa» (12, 27-28); Ə.Mirəhmədov «qismən inter-mediya səciyyəsi daşıyan, məzmun və formasında həm nağıl, həm də lətifə ünsürləri olan yumorlu əsər» (16, 48-49); P.Əfəndiyev «lətifə ilə nağıl arasında bir janr» (13, 202); F.Bayat «həm müstəqil olan, həm də nağılların başında və dastanların arasında yer alan... süjetli söyləmə biçimi» (11, 212); A.Nəbiyev «yalanlar» qrupundan kiçik janr (18, 306-307); E.Aslanov «yüngül təbiətli məzəli oyun növü» (2, 48) hesab edir. Qaravəllilərin başlıca funksiyasını M.Arif «qəhrəmanların məğlubiyəti ilə bitən böyük nağıl və dastanlardan sonra tamaşaçıların könlünü açmaq-da və «tragediyanın» ağır təsirini yüngülləşdirmək»də (1; 57); Ş.Mikayılov «danışılan əhvalata başlamaq və bir epizoddan başqasına keçmək üçün vasitə rolunu oynamaq»da (15, 30) görür. Qaravəlli janrı ilə bağlı xüsusi tədqiqat əsərinin müəllifi olan T.Orucov özündən əvvəlki mülahizələrə əsaslanaraq belə hesab edir ki, epik növə daxil olmasına və bədii gülüş üstündə qurulmasına görə qaravəllilər satirik nağıllara və lətifələrə bənzəyir; qaravəlli özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə şifahi xalq ədəbiyyatının dramatik növünə yaxınlaşır və bu səbəbdən qaravəllilər əsasında «Qaravəlli» adlı meydan tamaşaları hazırlanır; gözənilməz sonluqla bitməsi qaravəlliləri fərqləndirən cəhətlərdən biri kimi özünü göstərir (19,

33).

Qaravəllilər ətrafındakı fikir müxtəlifliyi folklor toplularının tərtibinə, bu toplularda xalq ədəbiyyatı nümunələrinin janrlar, xüsusən epik növün janrları üzrə qruplaşdırılmasına əsaslı təsirini göstərir və nəticədə eyni mətnlər müxtəlif toplulara fərqli janr adları altında daxil edilir. Bir topluya, tutalım, lətifə adı ilə düşən hər hansı mətn başqa topluya qaravəlli adı ilə düşür. Yaxud bir topluda qaravəlli kimi təqdim edilən nümunənin başqa topluda satirik nağıl kimi təqdim edilməsinin şahidi oluruq və belə faktlar tək-tük yox, onlardır. Qaravəlli, lətifə və nağıl əvəzlənmələrinin dəfələrlə müşahidə edilməsi bu janrlar arasındakı əlaqələrin (xüsusən də qaravəllilər və nağıllar arasındakı əlaqələrin) hansı şəkildə olmasına diqqət yönəltmək ehtiyacı doğurur. Qaravəlliləri lətifələrdən daha çox nağıllarla, xüsusən də komik məzmunlu məişət nağılları ilə müqayisə etmək nəyə görə vacibdir? Ona görə ki, lətifələr əslində nağıllar əsasında yaranır və nağıllardan bir qol kimi ayrılıb müstəqil janra çevrilir. Təsadüfi deyil ki, Aarne-Tompson Beynəlxalq Nağıl Kataloquna düşən nağıl qruplarının biri məhz lətifələrdir. Mötəbər Kataloqda lətifələrin nağıllar sırasında təqdim edilməsi lətifə – nağıl yaxınlığının hansı dərəcədə olması barədə aydın təsəvvür yaradır. Əgər belədirsə, yəni lətifələr nağıllardan törəmə bir janrdırsa, onda komik məzmunu ilə lətifələrə oxşar olan qaravəllilərin də kökünü törəmə janrda (lətifələrdə) yox, ana janrda – nağıllarda axtarmaq zərurəti ortaya çıxır. Zərurət yaranır ki, başqa nağıllara nisbətdə hansı tip nağılların daha çox qaravəlli adlandırılması aydınlaşdırılıb üzə çıxarılsın. Nağılları bu baxımdan götür-qoy etdikdə yalan üstündə qurulan nümunələr üzərində dayanmalı, nağıllarda yalan məsələsini ön plana çəkməli oluruq.

Folklor mətninin doğru, yaxud yalan üstə qurulması söyləyicinin mətnə münasibətindən bəlli olur. Mətn söyləyicisi danışdığı əhvalatın məhz yalan olduğunu açıq-aşkar bildirir: «Altıyox qazanda dovşanın ətini qovurdum. Hamımız yedik, doyduq, hələ artıq da qaldı. Artığını da bağladıq qurşağımıza, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruzu mindik, yola düzəldik. Qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdıq bir palan. Palanı sökdük. İçindən bir kitab çıxdı. Oxuduq, gördük hamısı yalan» (3, 262). Söyləyici «hamısı yalan» ifadəsini işlətməsə belə, danışdıqlarının yalandan ibarət olmasına mətn boyu dönə-dönə işarə edir. Altıyox qazanda yemək bişirmək, çaxmaqsız tufənglə dovşan vurmaq, tiyəsiz bıçaqla dovşan soymaq danışılanın yalan olmasına işarədir. Bu cür işarələrlə söyləyici həqiqətən baş verən yox, baş verməsi qeyri-mümkün olan hadisələrdən söhbət açdığını bildirir.

Folklor mətnindəki yalanın haradan və nədən qidalanmağını aydınlaşdır-

maq üçün əvvəlcə gərək mövcud nəzəri fikirlərə münasibət bildirək. Münasibət bildirilməsi vacib olan nəzəri fikirlərdən biri E.D.Tursunova məxsusdur. E.D.Tursunov uydurma nağıl (сказка - небылица) mətnində təsvir edilən əhvalatları o dünya barədəki təsəvvürlərlə əlaqələndirir. Məsələn, «altıyoх» qazan əhvalatları ilə qəbir üstünə qabın sındırılıb qoyulması inamı arasında bir bağlılıq görür (22, 98). Folklorşünas uydurma nağılın birinci şəxsin dilindən söylənməsinə xüsusi diqqət yetirir və belə hesab edir ki, bu nağıllar inisiyasiya mərhələsindən keçən, ölüb təzədən dirilən yeniyetmənin o dünya barədəki, o dünya sakinlərinin qeyri-adi zahiri görkəmi və davranışı barədəki «xatirələri»ni əks etdirir (22, 109). Bu komik məzmunlu «xatirələr» o dünyanın sehrlı nağıllardakı təsviri ilə yaxından səs-ləşir. Sehrlı nağıllarda o dünyanın bu dünya ilə tərs mütənəşib olması, yəni o dünyada aslanın qabağına ot, atın qabağına ət qoyulması uydurma nağıllarda altıyoх qazanda yemək bişirilməsindən, çaxmaqsız tütənglə dovşan vurulmasından məzmun və mahiyyətə bir o qədər də fərqlənir. Nağıllarda yalan danışmağın, daha doğrusu, yalan əhvalatlar söyləməyin gedər-gəlməzə yollanmaq qədər çətin bir tapşırıq sayılması da çox şeydən xəbər verir. Belə bir nağıl süjeti diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir: padşah bildirir ki, qızını div yanında ovsun öyrənən oğlana verəcək. Bir oğlan gedib qırx gün divin yanında qalır və ondan ovsun öyrənir. İndi o, ovsun oxuyub istənilən heyvanın və quşun cildinə girə bilər. Amma padşah öz qızını həmin oğlana vermək istəmir və oğlanın qarşısında yeni bir şərt qoyur. Şərt ondan ibarətdir ki, oğlan qırx uydurma əhvalat danışmalıdır (22, 106-107). Bu süjet açıq-aydın göstərir ki, doğrudan da, uydurma əhvalatlar danışmaq div yanında (o dünyada) olmaqla eyni semantik mənə daşıyır, qırx ağlagəlməz əhvalat söyləmək qırx gün sakral aləmdə olmağın davamına çevrilir. Deməli, sakral aləm güc-qüvvət mənbəyi sayıldığı kimi, sakral aləmin davamı olan uydurma əhvalatlar danışa bilmək də güc-qüdrətin əlaməti sayılır. Padşah yeganə qızını o oğlana vermək istəyir ki, bu dünyada baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlar danışsın, başqa sözlə, özünün o dünya sərgüzəştlərini nağıl etsin. Azərbaycan folklorundakı bir sıra nağıl və qaravəllilər də uydurma əhvalatlar danışmağın məhz güc-qüvvət simvolu olmağını açıq-aydın göstərir. «Ya qızı ver, ya da qızılı» adlı nağılda (4, 266) Əhməd yalan danışmaq məharəti göstərdikdən sonra padşah qızına qovuşa bilər. «Doğruçul oğlan» nağılında (5, 151-153) qəhrəmana çörəyi uydurma əhvalat söylədikdən sonra verirlər. «Keçəl» adlı nağılların birində (6, 192-201) keçəlin tacirlə, «Keçələnən kosa» adlı qaravəllidə (20, 44-45) keçəlin kosa ilə yarışı yalan demək yarışıdır. Yarışın şərtinə görə, kim daha böyük yalan desə, o, güclü sayılmalıdır. Aşığı

Hüseyn Saraclıdan yazıya alınan «Keçəlnən kosa» qaravəllisində rəqiblər arasındakı mübahisəni «quyruqsuz» yalan kəsir və şərikli çörək belə yalan deməyi bacaran keçələ çatır: «Gördük körpüyü sel aparır. Fikirləşdim ki, Arazı nətəəri keçim. Oana-buana baxdım, gördüm baldırı qırax bir örümçəh var, onu tutuf xurcunu belinə aşırıdım, özüm də örümçəyi minif Arazı keşdim. Bilmirəm örümçəh suyamı, yükəmi dayanmadı, yıxılıf öldü. Baxdım qarnı çox yekədi. Dedim, bunun qarnını yarım, görüm nə var. Pıçağı çıxardıf qarnını yardım, bir dəvə çıxdı. Dəvənin qarnını yardım, bir fil çıxdı. Filin qarnını yardım, bir tülkü çıxdı. Tülkünün qarnını yardım, bir parça kağız çıxdı. Gördüm kağızda yazılıf ki, kosa qələt eləyir, kömbə keçəlini» (20, 45). Bu nümunədə, eləcə də yuxarıda xatırladığımız «Keçəl» nağlında yalanın keçəl tərəfindən danışılmasına təsadüfi hal kimi baxmaq olmaz. Əgər keçəli mənşəcə o dünya barədəki təsəvvürlərlə bağlı bir obraz hesab ediriksə, onda bu dünyada baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlar danışmasını keçəl üçün tipik bir cəhət kimi qiymətləndirməliyik. E.D.Tursunova arxalanıb deyə bilərik ki, keçəlin «quyruqsuz» yalanının kökündə bu obrazın o dünya «təəssüratı» durur. Təbii ki, zaman keçdikcə bu «təəssürat» ilkin kökündən aralı düşür və yeni mahiyyət qazanır. Keçəlin, yaxud başqa bir obrazın danışdığı qeyri-real əhvalatlar bu gün də o dünyaya aid «gerçəklik» sayılısaydı, onda xatırladığımız nağıllarda söyləyici «böyük yalan», «quyruqsuz yalan» ifadələrini işlətməz, danışılanın yalan olduğuna işarə etməzdi. Bəli, nağıl söyləyicisi də, baş qəhrəman da belə hesab edir ki, hörümçəyə minib çayı keçmək, hörümçəyin qarnından dəvə çıxarmaq uydurmadır. Bəs söyləyici uydurmanı nə məqsədlə danışır? «Yalan-palan» adlı qaravəllidə söyləyici bu suala belə cavab verir: «Nə ki, söz danışdım, hamısı oldu yalan. Siz yalandan feyziyab oldunuz, mən də çənə yordum» (3, 261). Deməli, çənəsini yorub uzun və məzəli yalan uydurmaqda söyləyicinin məqsədi qulaq asanları feyzyab etməkdir. Qaravəllidəki yalanın kökündə o dünya barədəki ibtidai təsəvvürlərin durmasından xəbərsiz olsa da, söyləyici qədim çağlara məxsus bir inamı özündə saxlamaqdadır. Bu, baş verməsi mümkün olmayan əhvalatlar danışmağın, məzəli yalan quraşdırıb söyləməyin magik gücünə, həyatvericilik gücünə inamdır. Söyləyici (geniş mənada xalq) inanır ki, bahadırın gedər-gəlməzə yollanıb qara qüvvələrlə vuruşması barədə tam ciddi yöndə əhvalatlar danışmaq nə qədər vacibdirsə, Hadı ilə Hudunun çaxmaqsız tufənglə, tiyəsiz bıçaqla ova çıxmasından, altıyox qazanda yemək bişirməsindən söhbət açmaq da bir o qədər vacibdir.

Nağıllarda uydurma kimi danışılan parçaları müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyil. Bir də görürsən tam ciddi planda danışılan nağılın sonunda

söyləyici özünü əhvalatların şahidi kimi təqdim edir: «Tapdıq... qızları da götürüb evlərinə gəldi. Üç gözəldən kiçiyi ilə evləndi. Üç gün, üç gecə toy çaldırdı. Mən özüm də orada idim, bir yaxşıca kef elədim» (7, 75).

«Oğlan qızı da götürüb evə gəldi. Atası onları görüb çox sevindi. Üç gün, üç gecə onlara toy çaldırdı. Mən də onların toyunda idim. Bu gün isə bura gəlmişəm» (7, 163).

Söyləyicinin nağılı bu cür bitirməsi, yəni özünü danışılan əhvalatların şahidi kimi təqdim etməsi başqa xalqların nağıllarında da müşahidə olunur. A.N.Afanasyevin toplayıb tərtib etdiyi rus nağıllarının bir çoxunda söyləyici, qəhrəmanın toyunda şəxsən iştirak etdiyini, orada şərab içdiyini, amma şərabın bığ-saqqalla süzülüb yerə töküldüyünü, bir damcı da olsun ağıza getmədiyini bildirir (17, 169-405). Həm Azərbaycan, həm də rus nağıllarının sonundakı bu cür söyləyici cümlələrinin yalan üstündə qurulduğu heç kimdə şübhə doğurmur. Dinləyici çox yaxşı başa düşür ki, uzaq zamanlarda baş vermiş əhvalatlarda bugünkü söyləyicinin iştirak etməsi mümkün olmayan bir işdir. «Mən də onların toyunda idim, bu gün isə bura gəlmişəm» tipli cümlələr işlətmək, eləcə də yeyib-içdiyinin qarnına getmədiyini bildirmək söyləyiciyə ona görə lazımdır ki, dediyinin, yəni nağılın sonunda işlətdiyi sözlərin yalan olduğunu qabarıq nəzərə çatdırsın və gülüş effekti yaratsın.

Bu cür gülməli parçaya nağılların başlanğıcında daha çox təsadüf edilməsi hamımıza bəllidir. Bəllidir ki, pişrov, yaxud qaravəlli adlanan həmin başlanğıcın nağılla, nağılın süjet xətti ilə birbaşa bağlılığı yoxdur: «Badi-badi giriftar, hamam hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik elər köhnə hamam içində. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası, burdan bir tazı keçdi, onun da xaltası yox. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı. Milçək mindik, Kür keçdik, yabayan doğa içdik. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri vardı, biri yoxuydu, bir Ovçu Pirim vardı» (6, 8). Ovçu Pirim söhbətinə qədərki parçada – pişrovdə dəvənin dəlləklik eləməsi, qarışqanın şıllaq atıb dəvənin budunu batırması, milçək minib çay keçmək, yaba ilə dovğa içmək yalanın, uydurmanın göstəriciləridir. Bəzən söyləyici bu göstəricilərlə də kifayətlənmir və pişrovdə yalan danışdığını «yalan» sözünün özünü işlətməklə bildirir: «Ömrümdə çox şıləaşı yemişəm, heç belə yalan deməmişəm» (8, 94). Məgər pişrovların bu cür yalan üstündə qurulması nağıl süjetinin də uydurma kimi danışılmasına işarə etmək üçündürmü? Nağıl danışan məgər öz dinləyicisini pişrovlar vasitəsilə yalanamı hazırlayır? M.H.Təhmasib bu suala belə cavab verir: «Nağıl danışanlar özləri əsli olmayan «uydurma» danışdıqlarını bildikləri kimi, dinləyənlər də «uydurma»ya qulaq asdıqlarını bilirlər. Hətta ustad

nağılçılar nağıla başlamazdan, yəni hələ «biri var imiş, biri yox imiş» deməmişdən qabaq qəsdən xüsusi «pişrov» deyir, öz dinləyicilərini fantaziya, fantastika, xəyal aləminə aparmaq üçün bir növ zəmin, şərait yaradırlar» (21, 60). Fantaziya, fantastika və xəyal sözün hərfi mənasında uydurma və yalan hesab edilməməlidir. Pişrovlar heç də uydurmaya, yəni bütövlükdə nağılın bir uydurma kimi danışılmasına işarə sayılmamalıdır. Yalanın sərhədi əsasən pişrovda – qaravəllidə bitir və söyləyici nağılın əsas hissəsini yalan yox, bir həqiqət kimi danışmağa başlayır. Belə olmasaydı, nağılı hansı vaxtda, ilin və günün hansı vədəsində danışmağın fərqi nə varılmaz, yay mövsümündə, yaxud günün günorta vaxtı nağıl danışılmasına qadağa qoyulmazdı. Konkret nümunələrə gəlincə, qeyd etməliyik ki, yuxarıda misal çəkdiyimiz pişrovların birincisi «Ovçu Pirim» nağılından, ikincisi isə «Əyyar» nağılındandır. «Ovçu Pirim» ənənəvi sehrli nağıl nümunəsidir və bu nümunədə mifoloji görüşlər, xüsusən ilanla bağlı ibtidai təsəvvürlər qabarıq şəkildə öz əksini tapır. Mifoloji görüşlərin, ibtidai təsəvvürlərin əks olunduğu sehrli nağılın söyləyicilər tərəfindən bir uydurma kimi danışılması inandırıcı görünür. «Əyyar» nağılı da, adından bəlli olduğu kimi, kələkbazlıq motivi üzərində qurulan bir nağıldır. Dünya folkloru zəifin, gücsüzün, çarəsizin kələk qurub güclüyə qalib gəlməsi əhvalatlarından bəhs edən süjetlərlə doludur və bu süjetlər də bir zamanlar hadisələrə (məsələn, ovda uğur qazanmağa) magik təsir vasitəsi kimi danışılıb. Zəifin kələk işlədib qələbə çalması barədə nağıllar danışmaqla insan öz gücünü artıracağına, öz qələbəsini təmin edə biləcəyinə inam bəsləyib. Müasir insanın nağıla inanıb-inanmaması heç də janrın poetikasına əsaslı təsir göstərə, məsələnin əsl mahiyyətini dəyişə bilməyib. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, nağıllarda uydurma və həqiqəti biz yox, nağıl yaradıcısı və nağıl yaradıcısı ilə genetik bağlılığı olan söyləyici müəyyənləşdirir. Dinləyici (yaxud oxucu) xüsusi nağıl başlanğıc və sonluqlarında, eləcə də «Hadı və Hudu» tipli bütöv süjetlərdə yalanın əsas mövzuya çevrildiyini çətinlik çəkmədən ayırd edə bilir. Müşahidələr göstərir ki, pişrov nağılın əsas hissəsindən seçildiyi kimi, uydurma nağıl da başqa nağıllardan açıq-aydın seçilir. Belə seçilməyin nəticəsidir ki, «Hadı və Hudu» kimi uydurma nağıllar Azərbaycan folklorşünaslığında qaravəlli adı ilə təqdim edilir. «Hadı və Hudu» kimi nümunələrin başqa qaravəllilərlə başlıca oxşarlığı gülməli məzmun daşmasındadır. Amma folklorşünaslarımız qaravəllilər sırasına hər gülməli nağılı yox, «Hadı və Hudu» üslublu nağılları daxil edirlər. Ona görə ki, bu nümunələr başdan-başa uydurma və yalan üstündə qurulması ilə nağıl çərçivəsindən kənara çıxır və xüsusi yanaşma, qiymətləndirmə və adlandır-

ma tələb edir. Əgər nağıl bir uydurma kimi danışılan janr olsaydı, onda başdan-başa yalan üstündə qurulan «Hadı və Hudu» bu janrın ən səciyyəvi nümunələrindən sayılar və belə nümunələri qaravəlli adı ilə xüsusi fərqləndirməyə ehtiyac qalmazdı.

Bir həqiqət kimi danışılan nağıllarda uydurma kimi danışılan pişrov-qaravəlli hansı ehtiyacdən ortaya çıxır? Suala inandırıcı cavab vermək üçün xatırladaq ki, qaravəlli mətnləri təkcə nağıllara yox, dastanlara da artırılır. Aşiq dastanının gərgin bir yerində əhvalatı yarımçıq saxlayıb qaravəlli danışmağa başlayır. Dastan arasında danışılan qaravəlli yuxarıda Aşiq Hüseyn Saraclıdan gətirdiyimiz «Keçəlnən kosa» nümunəsi kimi yalan üstündə qurula da bilər, adı lətifə məzmunu daşıya da bilər. Hər iki halda dastan qaravəllisini nağıl qaravəllisinə yaxınlaşdırən ən başlıca cəhət gülməli olması, dinləyicini güldürmək üçün danışılmasıdır. Dinləyicini güldürən aşiq həmin aşıqdır ki, məhəbbət dastanlarına ustadnamələrlə başlayır. Dinləyicini güldürən aşiq həmin sənətkardır ki, «Dədə Qorqud»un «Müqəddim»sində bizə öyüd-nəsihət verir, eposun hər boyunu xeyir-dua ilə bitirir:

Yum verəyin, xanım!

Yerli qara dağların yıxılmasın!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin!

Allah verən ümidin üzülməsin! (14, 98)

Bizcə, «Dədə Qorqud»dakı öyüd-nəsihət və xeyir-dualarla nağıl və dastanlardakı qaravəlli parçaları arasında bir funksiya yaxınlığı var. Yaxınlıq ondan ibarətdir ki, öyüd-nəsihət və xeyir-dualarda olduğu kimi, nağıl və dastanlara daxil edilən qaravəlli parçalarında da söyləyicinin əsas məqsədi dinləyiciyə güc-qüvvət aşılamaq, onu qəm-qüssə və qaramatdan uzaqlaşdırmaqdır. Öyüd-nəsihət və xeyir-dualarda əsas təsir vasitəsi ciddi söz, qaravəllilərdə əsas təsir vasitəsi gülməli sözdür. Nağıl və dastan ifaçısı bu fikirdədir ki, danışılan əhvalatları daxilən yaşayan dinləyicilərin «könlünü açmaq və faciənin (nağıl və dastanlardakı gərgin hadisələrin - M.K.) ağır təsirini yüngülləşdirmək üçün» (1, 57) qaravəlliyə ehtiyac var. Qaravəllilərdən bir çoxunun yalan və uydurma üstündə qurulması gülüş effektini, gülüşün həyatvericilik təsirini artırmağa xidmət edir. Maraqlıdır ki, yalan və uydurma üstündə qurulan bir çox qaravəllilər başqa bir obrazın yox, məhz yalançı pəhləvanın dilindən danışılır:

Getdik şikara,

Bir dəstə şikar vurduq...

*Əlimi saldım cibimə,
Gördüm bir bıçaq var –
Sapı var, tiyəsi yox.
Sapı ilə şikarın başını kəsdim.
Üç-dörd dağ aşandan sonra
Dedim, bunu harda yuyum?
Gördüm üç arx var -
İkisi quru, birinin də suyu yox.
Suyu yoxda şikarın başını yudum.
Dedim, bunu harda bişirək?
... Gördüm üç nəfər adam var –
İkisi ölü, birinin də canı yox.
Dedim, ay canı yox qardaş, bardağın var?
Dedi, üç bardağım var –
İkisi sınıq, birinin də altı yox.
Altı yoxda şikarı bişirdim (9, 380).*

Yalançı pəhləvanın dilindən söylənilən bu qaravəlli hadisələrin ciddi yöndə təsvir edildiyi hər hansı nağıl və dastanla paralellik yarada bilər. Təbii ki, bahadırlıq nağılları və qəhrəmanlıq dastanları ilə paralellik daha qabarıq və daha effektiv olar. Tutaq ki, yuxarıda nümunə gətirdiyimiz qaravəlli «Məlikməmməd» tipli nağıllardan əvvəl, yaxud sonra danışılarsa, əsl bahadırla yalançı bahadır, doğru ilə yalan qarşılaşdırılır, ciddi yöndə təsvir edilən qəhrəmanlıqla komik yöndə təsvir edilən «qəhrəmanlıq» bir-birini tamamlayar. Müşahidələr göstərir ki, söyləyicilər qaravəlli danışarkən qeyd etdiyimiz sonuncu cəhətə, yəni ciddi ilə gülməlinin qarşılaşdırılmasına daha çox fikir verirlər. Nağıl və dastandan mütəəssir olan dinləyicinin eynini açmaq qaravəlli söyləməkdə əsas amilə çevrilir.

Folklorda obrazların qarşılaşdırılması ilə bütöv mətnlərin qarşılaşdırılması arasında semantik bağlılıq var. Yalançı pəhləvan həqiqi pəhləvanın parodiyasına çevrildiyi kimi, uydurma üstündə qurulan qaravəlli də «gerçək» üstündə qurulan nağıl və dastanın parodiyasına çevrilir. Yalançı pəhləvan həqiqi pəhləvana təkən verdiyi kimi, komik məzmunlu qaravəlli də dramatik məzmunlu nağıl və dastana təkən verir.

İlkin janr xüsusiyyəti uydurma və yalan üstündə qurulmaqdan ibarət olan, bu cəhətinə görə nağıllardan fərqlənib ayrıca janr adı daşıyan qaravəllilərin əhatə dairəsi get-gedə genişlənməyə, fars və intermediya tipli, gözlənilməz sonluqlu digər məzəli xalq hekayələrini də əhatə etməyə başlayır. İlkin qəhrəmanları Hadı və Hudu kimi obrazlardan ibarət olan, yarandığı ilk

çağlarda nağıl və lətifələrdən həm də bu obrazlara görə fərqlənən qaravəllilərin aparıcı surətləri sırasına Kosa, Keçəl, Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin kimi nağıl və lətifə qəhrəmanları qoşulur. Təsadüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan qaravəlliləri mövzu və məzmun baxımından təsnif edilərkən Kosa və Keçəl, Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddin kimi obrazların iştirak edib-etməməsi mühüm meyarlardan biri kimi götürülür.

Xalq dramlarının və meydan tamaşalarının tərkib hissəsinə çevrilməsinə gəlincə, qeyd edilməsi vacib olan cəhətlərdən biri qaravəllilərdə dialoqların geniş yer tutması məsələsidir. Bu baxımdan gözdən keçirdikdə bir çox qaravəllilərin başdan-başa dialoqlar üstündə qurulmasının şahidi oluruq. Yaxud birinci şəxs dilindən danışılan bir çox qaravəllilərdə başqasına ardıcıl müraciətlərin dialoqa çevrilməsi kimi səciyyəvi halla qarşılaşırıq: «Qabağımızdan bir dovşan qaçırdı. Hadiya dedim:

- Tüfəngin var?

Huduya dedim:

- Tüfəngin var?

Kor oğlu kosaya dedim:

- Tüfəngin var?

Heç kimin tüfəngi olmadı. Özüm çaxmağı yox tüfəngi çiynimdən aşırıdım.

Hadiya dedim:

- Ata bilirsən?

Huduya dedim:

- Ata bilirsən?

Kor oğlu Kosaya dedim:

- Ata bilirsən?

Heç biri ata bilmədi. Özüm çaxmağı yox tüfənglə dovşanı yerə sərdim» (10, 160-161). Təqdim edilən suallar bir şəxs verdiyi cavabsız suallardan ibarət olduğuna görə bu məndə zahirən dialoq tapmaq çətindir. Amma meydan tamaşasında oyunçu (aktyor) həmin məndə dialoqu çox asanca bərpa edə bilir. Məsələn, bu şəkildə:

Hadiya dedim:

- Tüfəngin var?

Dedi:

- Yoxdu.

Huduya dedim:

- Tüfəngin var?

Dedi:

- Yoxdu.

Kor oğlu kosaya dedim:

- Tüfəngin var?

Dedi:

- Yoxdu.

Qaravəllilərdə dialoqların xüsusi yer tutması imkan verir ki, bu janrdan xalq dramları və meydan tamaşalarının ifasında geniş şəkildə istifadə olunsun.

Eyni sözlərin, eyni cümlələrin dönə-dönə təkrar edilməsi qaravəllilərə xüsusi ahəngdarlıq verir. Ahəngdarlığı daha da gücləndirmək üçün qaravəllilərdə bəzən nəzm elementlərindən istifadə edilməsinin də şahidi oluruq: «And içim, arpa biçim, quru-quru qurbanın olum, quru-quru çaylar keçim. Yanmamış təndirə düşüm, qırmızı bişim, yalanla yoxdu işim. Danışdığım düzdü, doğru sözdü.

Bir məniydim, bir arvadım, bir də oğlum. Mən biqəm, arvadım sərsəm, oğlum hərdəm. Dolanırıq ağa kimi, çanaqlı tısağa kimi. Dövlətimiz çoxudu, amma evdə yeməyə heç nəyimiz yoxudu» (10, 56-57). Bu nümunədə alliterasiya və qafiyələnmənin xüsusi ritm yaratması, qaravəllinin təsir gücünün bu yolla artırılması göz qabağındadır.

Qaravəllilərdə bədii təsvir və ifadə vasitələri janrın poetikasına uyğun şəkildə ortaya çıxır və hər şeydən qabaq gülüş effekti yaratmaq məqsədinə xidmət edir.

SUMMARY

Garavelli

Garavelli (a kind of anecdote in folklore) is one of the most common genres of folklore, but there is a difference of opinion in the scientific literature on this genre. Distinction should be done with determination the location in dramas, the characteristic features of garavellis in comparison with anecdotes and tales. The article gives information artistic expression and description in garavellis.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif M. Azərbaycan xalq teatrı // Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III c., Bakı, Elm, 1970, s.49-63

2. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, İşiq, 1984

3. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə, I c. Xalq ədəbiyyatı // Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, Bakı, Elm, 1980

4. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab, Naxçıvan folkloru // Tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M.Qasımlı, Bakı, Sabah, 1994
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab, Şirvan folkloru // Toplayıb tərtib edən S.Qəniyev. Bakı, Səda, 2005
6. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, IV c. // Tərtib edən N.Seyidov. Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1963
7. Allah yıxan evi qızlar tikər. Nağıllar // Toplayıb tərtib edənlər O.Əliyev, R.Xəlilov. Bakı, Yazıçı, 1994
8. Azərbaycan nağılları. 2 cildə, II c. // Toplayıb tərtib edən Ə.Axundov. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970
9. Azərbaycan folkloru antologiyası. V kitab, Qarabağ folkloru // Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim, tərtib edən İ.Abbaslı. Bakı, Səda, 2000
10. Azərbaycan qaravəlliləri. Tərtib edən T.Orucov, Bakı, Elm və təhsil, 2013
11. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı, Elm və təhsil, 2012
12. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993
13. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2012
14. Kitabı-Dədə Qorqud ensiklopediyası. 2 cildə, I c., Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000
15. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Maarif, 2002
16. Mirəhmədov Ə. Ensiklopedik lüğət. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birliyi, 1998
17. Народные русские сказки. Из сборника А.Н.Афанасьева. Москва, Правда, 1982
18. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı, Apostrof, 2014
19. Orucov T. Qaravəlli janrının poetikası. Bakı, Nurlan, 2009
20. Saraclı Aşıq Hüseyn. Şeyrlər, söyləmələr // Tərtib edən S.Əfəndi. Bakı, Yazıçı, 1992.
21. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. Bakı, Elm, 1972
22. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, Наука, 1973
23. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri // Toplayıb tərtib edən R.Tağızadə. Bakı, Yazıçı, 1983.

Kökümüz-köməcimiz

İSMAYIL MƏMMƏDLİ
dr-professor

ETNOQRAFİK LEKSİKA VƏ FRAZEOLOJİ DEYİMLƏR İNAMLARIMIZIN, ETİQADLARIMIZIN MƏNBƏYİ KİMİ

A/ Ağaclar haqqında inam və etiqadlar.

Əvvəlcə onu deyək ki, qədimlərdə də türkdilli xalqlar, o cümlədən də azərbaycanlılar tanrıya, göyə, ağaca, dağa və suya, günəşə, Aya və başqa səma cisimlərinə, dəmirə, oda və s. səcdə ediblər, tapınıblar.

Türk tarixçi filoloqu Rəfiq Özdəkin türklərin inamları və dünyagörüşləri haqqındakı mülahizələri bu günə qədər söylənilən ənənəvi fikirlərlə müqayisədə özünəməxsusluğu ilə fərqlənir: «Türklər heç bir zaman bütə tapınmayıblar. Bütlər yaratmamış, öz yaratdıqlarını ilahiləşdirməmişlər. Məlum həqiqətdir ki, bütə inanan qədim millətlər /həmçinin dövlətlər, imperatorluqlar/ məsələn, şumerlər, misirlilər, yunanlar, romalılar, iranlılar, mayalar, aztəklər və b. ən gözəl, ən böyük heykəlləri, abidələri, məbədləri bütlərə həsr etmişlər və onları qorumaq üçün tikmişlər. Türklər isə cansız bütlərə səcdə qılmadıqları kimi canlı varlıqlara da, məsələn, heyvanlara, qurda, quşa da tapınmadılar. Onun üçün də bütlər və bu bütlərə aid məbədlər tikmədilər. Qədim türklərin tabuları, yəni inancları başqa idi. Türklər yeri və göyü yaradanın dünyanı məskən tutmuş bütlər, ya da yerlə göy arasında dolaşan, insanların xəyali varlıqlar olmadığını sezir, anlayır, bilirdilər». Müəllif daha sonra qədim türklərin inandıqları şeylərin adlarını çəkir: «Qədim türklər bəzi coğrafi yerlərin, məsələn, dağların, uca qayaların, su qaynaqlarının, ırmaqların, dənizin, ormanın, dəmir qılıncın və s. gizli qüvvəyə malik olduqlarına, ruh daşdıqlarına inanırdılar. Onlara görə su, günəş, göy gurlaması və şimşəyin də ruhları vardır». M.İ. Adilovun ən qədim sözlər sırasında orqonların – tanrıların adlarının olması mülahizəsi də diqqəti çəkir: «Məlumdur ki, hər xalqın ən qədim sözləri onların onqonlarının- tanrılarının

adlarından ibarət olur. Dilimizdəki qodu //hodu//kudu//koroz// horaz vahidlərinin kökü qo// ko çox-çox qədimlərdə allah adı, totem adı olmuşdur. Ko adlanan allaha həm də qədim tamil xalqı sitayiş edirdi. Onlarda allahın şərəfinə tikilən binalar Koel /»allah evi«/ adlanır».

Bəzən canlı və cansız əşyaların təbiətindəki bilməcələr, sirlər, qədim insanlar üçün anlaşılmaz müsbət keyfiyyətlər onlara qarşı qeyri-adi fikir, münasibət yaradıb. Keçmiş insanların mifoloji təfəkkürlərinə görə ilk qida mənbəyi sayılan meyvə ağacları, ümumən isə yaşıllıq böyük səcdəgah olub. Qədim Azərbaycan türkləri daha çox qayın ağacına /torpağın ruhunun sahibinin yoğun qayın ağacında olmasına inanıblar, fındıq ağacına tapınıblar/. Buryatlar və onların türkdilli qonşuları ağcaqayını «ana ağac» adlandırırlar. Azərbaycanda bu cür ağac pirlər, xüsusilə çinar pirlər indiyədək qalmaqdadır. Onlar /Azərbaycan türkləri- İ.M./ sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə isə qurban kəsirlər. Türklər ağacları malik olduğu xüsusiyyətlərinə görə ayıraraq doğum, ölüm, evlənmə ağacları kimi qruplaşdırırlar. İnanca görə ağaclar yarpaq tökdükləri vaxtlarda kədər, uğursuzluq, çiçəkləndikləri vaxtlarda isə xeyir və xoşbəxtlik gətirirlər.

“Qədim türklərdə bütün ağaclar deyil, yarpaqlarını tökməyən, görünüşü ilə digərlərindən fərqlənən, tək bitən, böyük, qoca və gözəl olan, meyvələri ilə insanların dərdlərinə dərman olmaqla onlara şəfa verən ağaclar müqəddəs qəbul edilərdi, sayılardı. Belə ağacların altında qurbanlar kəsilir, dualar edilir, tanrıya şükranlıq ibadətləri həyata keçirilirdi. Müqəddəs ağaclar ziyarətəgaha çevrilirdi.”

Türk düşüncəsində “Dünya ağacı” dünyanın üç qatını birləşdirir. Belə ki, qədim türklər dünya ağacının köklərinin yeraltı aləmdə, gövdəsinin yer üzündə, yarpaqlarının və budaqlarının isə göyün ən üst təbəqələrində olduğunu düşünürdülər. Onlar ağaclar arasında qayın, şam, əncir (incil) və zeytun ağaclarını xüsusi olaraq dəyərləndirmişlər. Betir və saqaylar qurbanı dağda qayın ağacının altında kəsərdilər (9, 75).

Meyvə ağacları qədim insanların, dedik ki, qida mənbələrindən biri olub, hələ qədim əfsanələrdə, əsatirlərdə, miflərdə dünya ağacının adı çəkilib. Qədim insanların təfəkkürüncə ağaclardakı ruhlar müqəddəs, ulu ruhlardır, yaradıcı qüvvələrdir. Çox güman ki, bir çox ağaclarda, xüsusən də alma ağaclarında da ağac ruhu qorunaraq saxlanıb. Nağıllarımızı həmişə nağılçılar belə qurtarırlar: «Göydən üç alma düşdü. Biri sənin, biri nağıla qulaq asanın, biri də mənim». Bu cümlədə də ağaclara qədim inam və pərəstiş izlərini axtarmaq doğru olardı. Ümumən ağacın, dağın, suyun və s.-nin himayəçi olması haqqında türkdilli xalqların etnoqrafiyası və mifologiyasında

qiymətli faktlar indi də yaşayır. Ağaca, yaşıllığa qədim əcdadlarımız, ulu babalarımız həyat mənbəyi, dirilik mənbəyi kimi baxıblar, tapınıblar.

Ağac zoomorfik totemi türkdilli xalqlarda o qədər geniş yayılmışdır ki, bəzi qəbilələrə, soylara, boylara, adlı-sanlı sərkərdələrə, dövlət adamlarına ağacı /ağac adını- İ.M./ ad qoymuşlar. V.L.Seroşevski hələ 1890-cı ildə qeyd etmişdir ki, bir çox türkdilli xalqlarda ağac onqonu da olmuşdur.

Ən qədim dastanımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda ağacın vəsfi verilən, ağac kultu xatırlanan sətirlər də az deyil. Eposun “Salur qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər” adlanan II boyunda ağaca Uruz bu cür müraciət edir ki, biz bunu ritual-mifoloji kontekst kimi qəbul edə bilərik:

*“Ağac!” “Ağac!” dersəm sana ərinmə, ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!
Museyi-Kəlimin əsası ağac!
Böyük-böyük suların köprüsi ağac!
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac!
Şahi-mərdan Əlinin, Düldülinin əyəri ağac!
Zülfüqarın qını ilə qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseynin beşigi ağac!
Əgər ərdir, əgər övrətdir, qorxısı ağac.
Başın ala baqar olsam, dibsüz ağac
Məni sana asarlar götürməgil, ağac
Götürəcək olursan yigitligüm səni tutsun, ağac!
Bizim eldə gərək idin, ağac!
Qara hindu qullarıma buyuraydım,
Səni para-para toğriyalardı, ağac”.*

Burada xoş münasibətlə ağaca müraciət olunması ağac kultunun müqəddəsləşdirilməsinə aid ilk və dəyərli fakt təəssüratı yaradır. Daha sonra VIII boyda “Basat Dəpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər, xanım hey” boyunda da belə cümlələr var:

*Anam adın sorar olsam – Qaba ağac!
Atam adın deirsən – Qağan Aslan
Mənim adım soarsan –
Aruz oğlu Basatdır – dedi.*

İnam hissi qədim insanlarda birdən- birə yaranmır. Körpə dünyaya göz

açanda ətrafındakı ata-anasını, doğmalarını görür. Onlara bağlanır. Onlara isinişir. Vaxt ötdükcə onların özləri kimi, hərəkətləri də, danışqları da, əməlləri də, arzuları da övladına keçir. Bu varislik nəsilbənəsil davam edib bu günümüzdə gəlib çatır. Bu bəlli, sadə həqiqəti yazmaqda başqa məqsədimiz var. Əgər oğul- uşaq ata-anada, ulularda müəyyən varlığa, əşyaya, nemətə səcdə, inam, hörmət görürsə, bu hörmət, pərəstiş övlada da keçəcək, gələcək nəsillərə də ötürüləcək. Bizim bu gün maddi nemətlərə- çörəyə, bar ağaclarına, yaşıllığa, təbiətə, küll halında bütün yaradılışa məhəbbətimiz, pərəstişimiz, sevgimiz, tapınmağımız qalıbsa, bunlar hamısı ulularımızdan bizə qalan, gəlib çatan miraslar, irs kimi bir şeydir. Qədim insan bilib ki, o bu gün meyvə tapmasa, onu aclıq təhlükəsi ağuşuna alacaq. Qədim insan bilib ki, o yemək üçün /elə yaşamaq üçün də/ vacib olan mer- meyvə, vəhşi heyvanların ovlanması, od əldə etmə işinin öhdəsindən gələ bilməmək də onlar üçün ölüm- dirim məsələləri olub. Məhz elə buna görə də həyat, yaşayış üçün gərəkli olan şeylərin əksəri ilahiləşdirilib, onlara səcdə edilib, müqəddəsləşdirilib /Məs.: müqayisə et, yerə düşmüş çörəyi götürüb üç dəfə öpüb göz üstünə qoymaq, bar verən ağacı kəsməmək və s./

Ağacın, hətta bəzi kiçik meşələrin müqəddəsliyinə inam Azərbaycanda geniş yayılmış imiş və müqəddəs ağacların, meşələrin şərəfinə qurban da kəsilməmiş. Ağaca sitayiş əlamətlərinə nadir hallarda indi də Azərbaycanın bəzi bölgələrində, Gürcüstanın sabiq Borçalı mahalında da təsadüf olunur /Marneuli- Sarvan və Qardabani- Qaraçöp rayonlarının bəzi kəndlərində Novruz bayramı günlərində müqəddəs sayılan Çinar ağacının yanına toplaşib xalq tamaşaları, oyunları göstərib şənlik edirlər.

Dilimizdə bir çox ifadələr, deyimlər ağacla, yaşıllıqla bağlı işlənir: «Qədir ağacı əkmək», «çörək ağacı», «Qəlbimdə ümid ağacı göyərdəcəm». Atalar sözlərimiz də az deyil: «Ağac əkənin ömrü uzun olar», «Ağac meyvəsi ilə, insan əməyi ilə tanınar», «Ağacın kökü torpaqdadır, insanın kökü eldə», «Ağaclı kəndi sel basmaz», «Ağac əyildi- sındı, igid əyildi- öldü», «Bar verən ağacı kəsməzlər», «Barlı ağacın başına dolanarlar», «Böyük ağacın kögəsində min qoyun yatar», Ərik ağacından saz olmaz, gəl zurnadan xəbər al». Belə də deyiblər: «Bağ bağbansız olmaz, dəvə sarbansız», «Bağ belə, bostan belə, tənəkləri şələ-şələ», «Bağa bağ deməyiblər, bax deyiblər», «Bağ salan barın yeyər», «Bağa bax üzüm olsun, yeməyə üzün olsun», «Bağcı bağı ilə, qarpız tağı ilə», «Kamil bağban çəkər bağın səfasın» və s. Belə bir cəhətə də diqqət yetirək ki, bugünkü frazeoloji birləşmələrin, deyimlərin açıqlanmasını çətinləşdirən səbəbləri götür- qoy edərkən təkcə dilçiliyin tarixi frazeologiya sahəsinin / burada tarixi frazeologiya sahəsinin /burada tar-

ixi frazeologiyamızın / tədqiqat obyektı olmaması deyil, həmçinin etnoqrafiyanın, etnolinqvistikanın da dərinədən öyrənilməməsi də yada düşür. Bu mənada rus dilçisi N.İ. Tolstoyun etnolinqvistikanın predmetindən danışarkən tarixi frazeologiyayı buraya daxil etməsini təqdir etməliyik.

Atalarımız bağ haqqında, barverən ağaclar barədə dürlü-dürlü sözlər deyiblər, onları müqəddəsləşdiriblər. Barlı ağacı, yaşıl ağacı kəsməzlər. Dağdağan ağacını kəsmək günahdır. Dağdağan ağacından danışdığımız üçün bir haşiyə çıxacaq: Yaxşı yadımdadır. Nənəmin- ata nənəm Qəndabın dilindən belə sözlər çıxardı: «Dağdağan ağacının bir parçası, üstəlik də göz muncuğu əgər uşağın üst paltarına tikilərsə, o bədnəzərdən uzaq olar». Neçə-neçə illərdən bəri gəlib bizə çatan bu inamlar olmasaydı, bəlkə də, təbiətdəki bitkilər, ağaclar, yaşıllıqlar qorunub saxlanmazdı. Dağdağan ağacları, bizə ağır da olsa, dözülməz də olsa, azalmaqdadır. Odur ki, bu ağac da başqa ağaclar kimi dövlət tərəfindən qorunmaqdadır. Şair və publisist mərhum Məmməd Aslan Türkiyədə olarkən orada saysız- hesabsız dağdağan ağaclarına rast gəldiyini belə təsvir edir: « Bu parkda /Gülxanə parkında – İstambuldadır- İ.M./ mənim nə qədər « tanışlarım» var – dağdağan tanışlarım. Azərbaycanın hər yerinə gedəndə təbiətdə gözüm ən çox sevdiyim dağdağan axtarıb. Gülxanə parkında indiyə qədər gördüyüm dağdağanların ən azmanları göylərə baş alıb gedir. Mənim gördüyüm dağdağanların, adətən, gövdələri kor-kobud, neçə yerdən fırlı, müqayisə qəribə çıxsa da, aloye kollarına oxşar bir şəkildə torpağa söykənən dağdağanlar olub. Gülxanə parkı dağdağanları isə ərsə bülənd olan dümdüz gövdələri ilə seçilir. İnsan əlinin qayğısındanmı, İstanbulun havasından- suyundanmı? Xülasə bu parkın ən ərköyün övladları nərpəçə dağdağanlardır...»

Türk xalqları tarixən « böyük ağaca da tanrı deyir». Hələ XIX əsrdə də Altayda yaşayan türkdilli xalqlar tək-tənha çinar ağaclarına qurban kəsir və ona sitayiş edirdilər.

Şərq çınarı / buna Gəncə çınarı da deyirlər/ nar, tut, qovaq, qoz, əncir ağacları da müqəddəs sayılır. Bəzən birisini inandırmaq üçün el arasında belə bir adət var: hər hansı bir ağacı yerə qoyub inandırmaq istəyən adam üstündən adlayıb deyir: «Bu ağac mənə qənim olsun ki, belə deyil, yaxud belədir». Meyvələrin müalicəetmə xassələri, onların xəstələrə şəfa gətirməsi, insanları cavanlaşdırması və s. haqqında Azərbaycan xalq nağıllarında da istənilən qədər məlumatlar tapmaq olar. «Tapdığın nağılı», «Məlik Məmməd», «Qəmər və Şəms» və b. nağıllarda almanın ecazkar gücündən, müalicə, şəfaverici xassəsindən geniş bəhs edilib.

Xalqımız meyvə ağaclarını, yaşıllıq, gözəllik bəxş edən, torpağımızda

qədimdən kök salmış hər cür ağacları qoruya- qoruya bu günümüzdə çatdırıb. İndi bunlardan elələri var ki, ciddi qorunsun deyər «Qırmızı kitab» düşüb /dəmirağacı, qarğı, qaraçöhrə, şabalıdyarpaq palıd və s./. Ağacları müqəddəs-ləşdirməkdə ata- babalarımız bəlkə də onların ömrünü uzatmağa, nəslini əsrlərlə yaşatmağa və gələcək nəsillərə çatmasına da çalışıblar.

Dağdağan, cəviz, zoğal, çinar və əncir ağacı pir hesab edilir, onları kəsmək və yandırmaq olmaz. İlgin, söyüd ağacları sonsuzluq rəmzi hesab olunur. İlgin ağacı ilə heyvanı vursan naxoşlayar. Cəviz və əncir ağacının dibində yatan adam xəstələnər, ya da onu vurğun vurar. Bu ağacları qırmaq, yandırmaq olmaz, diblərinə qaynar su, neft tökmək olmaz. Nar, alma və armud ağacı dilək ağacı hesab olunur. Nağıllarda alma dirilik, cavanlıq, həyat meyvəsi kimi təsvir edilir. Əqidələrə görə, ağaclar insan kimi canlıdırlar. Bostan əkiləndə, çiçəkləyəndə, təzə ağac salınanda qayğanaq bişirərlər.

b/ Çağ, zaman anlayışlı bəzi deyimlər haqqında

Bir çox xalqların adət-ənənələrinin, qədim inanclarının, şifahi söz sənətinin, dilinin maddi- mənəvi mədəniyyətinin, məişətinin müəyyən məsələlərinin dərinədən öyrənilməsində bədii, fəlsəfi təfəkkürdən qabaq mifoloji təfəkkürə əsaslanan alimlər çox doğru, elmi bir yoldadırlar. Zənnimizcə, xalqımızın bir silsilə söz və deyimlərinin bu baxımdan araşdırılması səmərəli olardı.

Atalar sözlərinin, zərbi- məsəllərin, ümumən frazeoloji birləşmələrin özləri ilə bərabər dilimizin qədim qatlarına aid sözləri, ifadələri, cümlə quruluşunu bu günümüzdə qədər gətirib çıxara bilməsi bu zəngin söz yaturunun etnolinqvistik baxımdan da tədqiqat obyektini kimi işlənilməsini qarşıya qoyur. Məhz bu mənada Z.Əlizadənin aşağıdakı mülahizələrinə də nəzər salmaq işin xeyrinə olardı: «Müxtəlif dillərdə qeyd edilən milli əlamətlər hər dilin özünəməxsusluğu ilə səciyyəli və bu dilin daxili qanunauyğunluqlarının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan dilində bütün sözlər deyil, məhz bir sıra xüsusi adlar xalqın milli ənənələri, dünyagörüşü, psixologiyası, iqtisadi inkişafı və həyat tərzilə müəyyən mənada bağlı olur və bu xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə əks etdirir: məcazlaşma xüsusiyyəti qazanır, ümumiləşə bilir: konkret zəmindən ayrılır və mücərrədləşir. Bu zərbi-məsəllərlə bir xüsusiyyət də nəzərə çarpır ki, o da adların məzmununa qarşı bəzən neytral mövqe tutmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi sayılan aşağıdakı pəremiyalarda bunu müşahidə etmək olar: «Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu», «Bundan Fatıya tuman olmaz», «Bir həsirdir, bir də Məmməd Nəsir», «Əzəldən var idi hüsnü-

camalı, indi də olub dəli Bayramalı», «Araz aşığımızdandır, Kür topuğumuzdan», «Mus-mus deyənəcən, Mustafa de», «Aləmin malı, mülkü, Qənbərin yırtıq Kükü», «Adın nədir Rəşid, birini de, birini eşit», «Adın nədir? – Daşdəmir, yumşalisan, yumşalı», «Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm, hər kəsi görsəm, başın əzərəm», «Ölməz Xədicə, görər nəvə, nəticə», «Əli aşından da oldu, Vəli aşından da», «Bir sıfır Baloğlanın xeyrinə», «Əsdi Şirvan, qaldı xırman» və sair». Geniş mənada götürsək, müəllifin fikrini bütövlükdə frazeologiyaya şamil etmək mümkündür.

Mifoloji təfəkkürlü qədim Azərbaycan türkü ilk insanlar kimi təbiət, həyat hadisələri qarşısında hələ bir o qədər də müstəqil mühakimə yürüdə bilmədiyindən o, təbəitdə, həyat tərzində sezdiyi, müşahidə etdiyi aqlaşığız, anlaşılmaz, əsrarəngiz hadisələrə, olacaqlara heyrətlə yanaşır, onları fəvqəltəbii şey sanırdı. Qədim insan ətraf mühiti, varlığı, ən çox da tapındığı səma cisimlərini müqəddəsləşdirir, onlara canlı, yaşarı bir varlıq kimi yanaşır.

Çox güman ki, qədim Azərbaycan türkləri təbiət, məişət, iqlim və kainatla bağlı hadisələrdən, cisimlərdən danışarkən təbii hadisələri canlı varlıq kimi, səcdə kimi qəbul edib söyləmişlər. Bunun izlərinin müasir Azərbaycan dilində işlənən bir sıra deyimlərdə, frazeoloji birləşmələrdə arayıb- axtarmaq yerinə düşərdi. Bizcə, «gün əyilmişdi», «gün qalxmışdı», «gün təzəcə çırt-damışdı», «gün bir boy qalxmışdı», «qaş qaralmaq», «əl-ayaq çəkilmək» və s. vaxt, çağ bildirən bu ifadələr günün müxtəlif vaxtlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə ulu babalarımızın ilk, ibtidai mühakimələrinin, özü də münasibətli, inanc mahiyyətli mühakiməsinin məhsuludur.

Mövcud beynəlxalq təqvim yaranmamışdan çox-çox qabaqlar xalqımızın özünəməxsus el təqvimi olmuşdur. Bu xalq təqvimi isə dediyimiz kimi astronomik cisimlərdə, təbiətdə, iqlimdə müşahidə olunan dəyişikliklərə isnadən yaranmışdır. Çox təəssüf ki, dilimizdə zaman və çağ bildirən ifadələrin, anlayışların izahı, etimoloji şərh bu günədək tam öyrənilməmiş, bir növ, unudulmuş qalır. Doğrudur, bəzi ifadələr lüğətlərimizə düşübüdü. Məsələn, «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə oxuyuruq: «Quyruq doğmaq /əsl: quyruq donmaq/- yay fəslinin yarından keçdiyini bildirən ifadədir. İki ay, artıqbaşı iki ay yarımından ziyadə dağda qalmayıb, quyruq doğandan sonra, yəni iyulun iyirmi beşindən yənkə avqustun əvvəllərindən başlayırlar arana köçməyə. Köçərli. Köçərli dili ilə deyilsə, «Qurruq doğub» havalar sınıandan sonra, bu yaylaqların adamları bir-bir yerindən tərənir, köç üzəşağı enərdi. S.Rəhimov: Əntiqə yazbaşı yox, yayın axırlarında, «qurruq doğandan» sonra gəlmişdi- Mir Cəlal /ADİL- Ic., s. 565-566/.

Lüğətdə «quyruğ doğmaq» ifadəsinin əslinin «quyruğ donmaq» şəklində olması göstərilə də, faktlar «quyruq doğmaq» deyiminə gətirilir. Tərtibçilərin əlində tutarlı faktlar, əsas olmadan bu fikri söyləmələri təəccüb doğurur. Azərbaycanın əksər şivələrində, eyni zamanda Dağıstan MR-də yaşayan azərbaycanlıların danışığında tarixi Azərbaycan torpağı olan Göyçədə həmin ifadə «quyruğ doğdu» şəklində işlənmişdir. Bu deyim mahiyyətini, ondakı hər iki sözün etimoloji təbiətini, qədimliyini izləyək. Öncə onu deyək ki, «quyruq doğmaq» deymi at və b. heyvanın quyruğu misallı, şəkilli yeddi ölkənin görünməsi ilə bağlı yaranmışdır. Daha doğrusu, həmin ölkələrin zəif şəfəqlərinin görünüşü quyruq şəklinə oxşadılıb «quyruq doğdu» deyilmişdir. Bəzi ulduzların, səma cisimlərinin, planetlərin görünməsi ilə əlaqədar təbiətdəki müəyyən dəyişikliklər satronomlar, təbiətşünaslar tərəfindən elmi cəhətdən çoxdan əsaslandırılmışdır. Xüsusilə Zöhrə ulduzunun, Karvanqıran, Tərəzi /Mizan-tərəzi/ ölkələrinin görünməsi ilə təbiətdə, iqlimdə də dəyişikliklərin əmələ gəlməsini yaşlı maldarlar, əkinçilər də ömür-gün təcrübələrindən bilirlər. Anababam rəhmətlik Allahverdi Məmmədov söyləyirdi ki, avqustun 8-də qoyun sürüsü gecə arxacda yatışarkən quyruq hissələrini arana tərəf çevirib yatardılar. Həmin günədək onlar arxaları dağa, yaylağa tərəf yatardılar.

Qədim insan mifoloji təfəkkürdən uzaqlaşdığı ilk dövrlərdə belə rastlaşdığı, gördüyü hər şeyə, xüsusən də ona əsrarəngiz, müəmmalı görünən əşyalara, varlıqlara, hadisələrə canlı kimi yanaşmış, bununla da onları özünə yaxın, mərhəm sanmışdır. Özündə olan keyfiyyətləri, cəhətləri, insana məxsus orqanları, üzvləri, hissələri, eyni zamanda bədən üzvlərinin adlarını da həmin əşya və hadisələrə verib işlətməmişdir: qaş qaralmaq, şər qarışmaq, yəni qaranlıq düşmək; şərin gözü qarışmamış, səhərin gözü açılmamış, axşamın qara sərinində, və s. İlk çağlar insanlar qaranlıqdan, şər qüvvələrdən eymənib, qorxub belə məfhumları dillərinə də gətirməyə ürək etmədilər, sonradan hətta onları çağ, zamanın hissələrinə ayırmaq üçün yeni-yeni deyimlər formasında götürüb işlətməmişlər.

İlin ayları, fəsiləri, ayrı-ayrı çağları hələ büsbütün dəqiqləşmiş, sabitləşmiş adlar qazanmamışdısa da, oğlaqqıran, qora bişirən ay, boz ay, aralıq ayı, yelqovan ay, qışın oğlan çağı, Xıdır Nəbi, quyruğ doğdu, payızın yelənni çağı və s. kimi zaman bildirən deyimlər olmuşdur. Bunlardan biz «quyruğ doğdu» deyiminin mənasını, etimoloji taleyini ətraflı şəkildə araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşduq. Onu da deyək ki, dilimizdə «doğdu» feli ilə «günəş doğdu» //gün doğdu, «ay doğdu» və b. ifadələr də işləkdir. Lakin hər gün çıxan günəş haqqında «gün doğdu» söylənəliyə də,

ay haqqında yalnız ayın bədrələnmiş formada görünməsi zamanı «ay doğdu» deyirlər. Maraqlıdır ki, xalq arasında deyilən frazeoloji təbiətə emosional və ekspressivliyini saxlayan «gün haradan doğdu belə», «ay üzünü», «ay camallı, günəş misallı», «ay parçası» və s. kimi deyimlərdən klassik və müasir bədii ədəbiyyatda gen-bol istifadə olunur. Təsadüfi deyil ki, hələ Nəsimidə də günəşin doğması məcazi mənada götürülüb, bədii məqsədə xidmət etmişdir:

***«Bəxtim günəşi toğdivü iqbal ilə gəldi,
Mənisi bu kim, dövləti- bidərümi buludum».***

«Quyruq» sözü nə üçün məhz «doğdu» feili ilə işlənmişdir? Əvvəlcə bunu aydınlaşdıraq. Qədim insanlar, bəlli olduğu kimi, heyvanları- atı, öküzü, inəyi, qurdu, keçini, qoyunu və s. totem sanıb onlara tapınmışlar. Məhz bu heyvanlar totem, inanc obyekt olduğundan onlarla bağlı hər şeyi də insanlar müqəddəsləşdirmişlər. Onların bədən üzvlərinin əksini, onların atributlarını gündəlik müşahidələrində, təbiət hadisələrində, yer və göy cisimlərində axtarmışlar. Bu mənada insanlar səma cisimləri üzərində vaxt, çağ məfhumunu müəyyənləşdirmək qəsdilə apardıqları müşahidə zamanı ulduzları da quyruğa oxşadıb, onlara ad vermişlər. Ülkələrin quyruq şəklində görünməsi ilə bağlı yaranan, «quyruq doğdu» deyimindəki «doğmaq» feilin mənasını, etimoloji, mifoloji təbiətini açıb göstərməyə çalışaq.

Müşahidələr göstərir ki, «doğmaq» feili ilk çağlar mifoloji təfəkkürlü insanların dövründə ən müqəddəs varlıqlar haqda söylənmişdir. Fikrimizi «Qədim türk lüğəti», Mahmud Kaşğarının «Divani- lüğət- it türk» əsəri və b. mənbələrdə «doğmaq» feilinə aid olan məlumatlar təsdiqləyir.

Oda, işığa tapınmaq, günəşə, aya, ulduza, ümumən işıq saçan və istilik verən cisimlərə səcdə etmək tarixən qədim türk xalqlarında və başqa xalqlarda da olmuşdur. «Doğmaq» sözünün müqəddəsləşdirilməsini biz lüğətlərin köməyi ilə də müəyyən edə bilərik. «Qədim türk lüğətində» «toğar» sözü gündoğan- şərqi mənada verilir /DTS, 571/, müasir Türkiyə türkcəsində «gündoğan» anlamında şərqi sözü ilə yanaşı, «toğu» ismi də deyilir. Azərbaycan türkləri isə bildiyimiz kimi, «gündoğan //gündoğar» işlədir. «Toğmaq» feilinin yenidən yaranmaq və sadəcə yaranmaq mənaları da var. Hətta «qohum» sözünün yerinə «toğmuş» deyilmişdir /DTS, 571/.

Qədim türklər günəşin gündoğandan- Toğardan çıxmasını əsas götürüb rəğbətli olduqları, qiymətləndirdikləri, müqəddəsləşdirdikləri şeyləri, varlıqları da toğarla bağlı adlandırır çağırılmışdır.

Belə ki, Şərqdən axan Orxon çayının qoluna türklər «Toğla», Şahinə isə «toğan» demişlər. Zənnimizcə, «mərd, igid» mənasında işlənən «toğan ersiq» /DTS, 571/ deyimində də qədim əcdadlarımız öz yüksək hisslərini, münasibətlərini aşkar etmişlər. Göründüyü kimi, «toğ», «toğar», «toğmaq» fəvqəltəbii, totem kimi, mif kimi tapınılan varlıqlarla bağlı verilmişdir.

Fəza cisimləri, xüsusən də işıq saçan planetlər- Günəş, ay. Ulduzlar da qədim insan üçün müqəddəs olduğundan bunların görünməsinə onlar hər dəfə yenidənəyaranma sanıb «doğmaq» adlandırmışlar. O da aydındır ki, ilk, ibtidai insanlar, o cümlədən mifoloji təfəkkürlü qədim türklər ilin, fəslin, ayın, günün çağlarını, mərhələlərini, dəyişmələrini təbiət, həyat tərzii üzərindəki müşahidələrinə isnad edib müəyyənləşdirmişlər. Onlar hər il, hər fəsil, hər ay, hər gün görüb- anladıkları məlumatları, hissləri, təmasları təkrar- təkrar müşahidə edib müəyyən qənaətlərə gəlmişlər. Şəksiz ki, «quyruq doğdu» deyimii yayın isti ayının- qora bişirən ayının ötüşüb nisbətən sərin, son ayının başlanması zamanı quyruq şəklində görünən yeddi ölkərə isnadən yaranmışdır. Bu fikri həmin ölkələr görünəndən sonra xalq arasında deyildiyi kimi «Quyruq doğdusa hava, su soyuyur, suda çimmək olmaz. Deməli, payız yaxınlaşır. El arasında deyilən «quyruqlu ulduz altında doğulmaq», «hər kəsin göyde ulduzu /bəxt ulduzu/ var» deyimləri də ulduza, deməli işıq saçan cisimlərə sitayiş, pərəstiş, odun, işığın xoşbəxtlik rəmzi olması haqda qədim azərbaycanlıların ilk dövr inanclarını bildirmək, aşkar etmək baxımından qiymətlidir.

Bəzi deyimlərimizin, ümumən frazeoloji xəzinəmizin mənə və ifadə zənginliyini, etimoloji mahiyyətini qədim inanclarla, xalqın ilk, təbii, ibtidai, mifoloji təfəkkürü ilə, totemizmlə bağlı aydınlaşdırmaq, üzə çıxarmaq, gördüyümüz kimi, gələcəyi olan, çox düynləri açmağa bilən bir məsələdir. Dil sahəsində mifologiyanın izlərini araşdırmaq üçün gələcək axtarışların fayda verəcəyinə inanırıq.

ƏDƏBİYYAT

- Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1992
- Adilov Musa. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 8
- Горлевский В.А. Избранные сочинения. М., 1960, Т I ст. 245
- Seyidov M. Azərbaycan mifoloji təfəkkürünün qaynaqları. Bakı6 Yazıçı, 1983, s. 173.
- Серошевский В.А. Как это веруть кутю. «Этнографический набросок», Сибирский сборник. Приложение к Восточному обозрению. Вып. II, Иркутск.

1890, c.106-108.

Kitabi-Dədə Qorqud. (Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988
Həsənova Ülviyyə. Türk mifoloji düşüncəsində bitki kultu ilə bağlı yaranan inamlar. "Kitabi-Dədə Qorqud və türk dünyası" 29 dekabr 2015-ci il. Bakı 2015. Beynəlxalq Konfransın materialları, səh. 275.

Çobanov M.İ. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. D.D. Bakı, 1992. səh. 293

Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса// Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Л., 1983, с.181-190.

Məmməd Aslan. Ərzurumun gədiyinə varanda. Bakı, "İşıq", 1985, s. 140.

Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Yazıçı: Bakı, 1985, s. 214.

SUMMARY

Ethnographic Vocabulary and Phraseological Idioms

In the ancient times, even after diverging from mythological thinking a human being sees everything, especially the enigmatic, mysterious-looking objects, creatures close to him and considered them as his unction. Most likely, the ancient Azerbaijani Turks received nature, life, and the universe climate-related events, objects, natural phenomena, speaking as a living being. In addition, it should be better to research a number of signs used in modern idioms, phraseological units used in Azerbaijani. In our opinion, "day raised", "rose to the day", "the day had been raised a little," "brow dark-en", "hand-foot retreat" and others are the products of the primary judgment of our ancestors to determine different times of the day. As seen from the above mentioned examples the ethnographic vocabulary and phraseological idioms in Azerbaijani are very rich and various. In short, the meanings and explanations of these idioms are investigated in the presented article of prof.Ismayil Mammadli.

Ulu qaynaqlar

YUSİF SƏFƏROV
dr-professor

NAXÇIVAN ƏFSANƏLƏRİ

Azərbaycan əfsanələrində mifik xüsusiyyətlərlə yanaşı, hər hansı bir gercəkliyin izləri də epik janrın formasına uyğun əks olunur. Naxçıvan regionunda belə əfsanələr az deyil. Bunların toplanıb tədqiq olunması işində müəyyən uğurlar qazanılmışdır. Nəşr işində də XIX əsrin ikinci yarısından SMOMPK məcmuəsindən üzü bəri XX yüzilliyin ilk onilliklərində bəzi mətbu orqanlarda Naxçıvan əfsanələrinə təsadüf olunur. Sovet dönməində isə əfsanələrin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində görülən işlərin miqyası genişləndi. Daha çox 1960-cı illərdən başlayaraq Ə. Axundovun, 70-80-ci

illərdə S. Paşayevin nəşr etdirdiyi əfsanələr sırasında Naxçıvan əfsanələri az deyil. 1981-86-ci illərdən sonra Naxçıvan əfsanələrinin toplanması və nəşri işi daha da genişləndi. Bu sahədə Y. Səfərov, M. Əhmədov, A. Rəhimov, A. Bağırov və digərlərinin əməyi çoxdur. Region əfsanələrinin nəşrində İ. Abbaslı, T. Fərzəliyev, M. Qasımlı, A. Acalov kimi folklorşünasların xidmətlərini də qeyd etmək vacibdir. Naxçıvan əfsanələrinin 30-dan artıq nümunəsi ilk dəfə tərəfimizdən 1987-ci ildə müdafiə edilmiş namizədlik dissertasiyasında ətraflı öyrənilmişdir. Folklorun əksər janrlarının tədqiqini əhatə edən bu dissertasiya mütəxəssislər tərəfindən Azərbaycan regional folklorunun öyrənilməsinə aid ilk uğurlu tədqiqat kimi yüksək dəyərləndirilib. Müstəqillik qazandıqdan sonra Naxçıvan folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi işi yeni mərhələyə daxil oldu. Tərəfimizdən iki monoqrafiya və iki kitab çap etdirildi. 2007-ci ildə isə Naxçıvan folkloru ilə bağlı ilk doktorluq dissertasiyası müdafiə edildi. 2002-ci ildən sonra Naxçıvan əfsanələrinin bir çox örnəkləri coğrafiyaşünas alim S. Babayev, bir qədər sonra isə akad. İ. Həbibbəyli tərəfindən öyrənilədi. Sonrakı illərdə M. Cəfərli və R. Babayev tərəfindən tərtib

olunub, Ali Məclisin Sədri V. Talibovun xüsusi köməyi ilə nəşr edilmiş 3 cildlik “Azərbaycan folkloru antologiyası”, “Naxçıvan folkloru” kitablarında da əfsanələr xeyli yer almışdır. Bu janr nümunələrinin toplanması, nəşri və tədqiqi işində gənc tədqiqatçı M. İsmayılın da əməyi qeyd edilməlidir. Beləliklə, bu yığcam məlumatdan sonra Naxçıvan regionu ilə bağlı olan “Çoban və qoç”, “Nuh tufanı”, “Ağrıdağ”, “Əsabükəhf”, “Ərəs”, “Oğlanqala, Qızqala”, “Sara” əfsanələri haqqında apardığımız araşdırmaların bəzi məqamlarını diqqətə çatdırmağı çox faydalı və vacib hesab edirik.

“Çoban və qoç” əfsanəsinə görə, Naxçıvanın Göygöl yaylağında qoyun otaran çobanın sürüdə qoçu yox imiş. Çoban arzu edir ki, tanrı onun sürüsünə bir qoç yetirsin. Əvəzində qarşından gələn il gölün sahilində bir qurban kəssin. Bu vaxt göldən bir ağ, bir qara qoç çıxıb sürüyə qarışır. Bir qədər keçdikdən sonra qoçlar qayıdıb suya girirlər. Vaxt gəlir sürüdəki qoyunlar quzulayır. Yaylaq vaxtı çoban yenə sürüsü ilə Göygölə gəlir. Yadına düşür ki, vədinə görə gölün kənarında qurban kəsməlidir. Amma vədin pozur. Bir heyvana qiymir. Bir bit öldürüb deyir: “Bu da buranın qurbanı”. Bu vaxt qoçlar göldən çıxır. Sürünü arxası ilə çəkib tökür gölə(13, s. 70, 71).

Naxçıvan Göygölü

Süjeti verilən əfsanənin Azərbaycanın başqa gölləri ilə bağlı variantları da məlumdur. Əfsanədəki “sudan çıxıb, suya qayıtma” motivi “Koroğlu” epusunun “Alı kişi” qolundakı “dərya ayğırlarının dəryadan çıxıb ilxıya qarışması və qayıdıb suya girməsi” motivi ilə bəzi cüzi fərqlərinə baxmayaraq eynidir. Əski çağlardan qoyun-qoç oğuz tayfalarında totem sayılmışdır. XIV-

XV əsrlərdə iki qüdrətli türk qəbiləbirləşmələrinin yaratdığı dövlətlərin ağ və qara qoyunun şərəfinə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu adlandığı da tarixdən məlumdur. Qoyun-qoçun totem hesab edilməsinin mifoloji kökləri barədə folklorşünaslığımızda çox danışılıb. Onu qeyd edək ki, qoyun artım, məhsuldarlıq mifik anlamının rəmzidir, onun ağ və qara rəngdə verilməsi həm dual təşkilatın fərqləndirmə qanunu, həm də hər iki sözlün bir mənasının əski inamlarla bağlılığıdır. Totemə inamın izlərinə Göygölün yaxınlığındakı Gəmiqayada da rast gəlinir. Gəmiqayadakı öküz, maral, qoyun, keçi, ilan təsvirləri bu heyvanların oğuz-türk soylarında totem sayıldığını təsdiq etməkdədir. Məzmunu xatırlanan əfsanədə çobanın tanrıdan arzu etdiyi qisməti göl, daha doğrusu su verir. Türk mifologiyasındakı inama görə, su hətta bütün diriliyin başlanğıcıdır. Belə mifik inamlar Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmiş tayfaların dünyagörüşündə xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu mənada qoçların su ilə bağlılığı, insanın suya qurban deməsi səciyyəvi haldır.

Deyildi ki, “Çoban və qoç” əfsanəsinə görə, totem su ilə bağlıdır. Yardımçı ərən-ruh hesab edilən su ruhu əfsanədə totemizmi anlayışına uyğun olaraq ağ və qara qoç görkəmində təsəvvür olunmuşdur. Çoban isə totemə inanmamışdır. Buna görə o, “qurban kəsmək” adətini pozmuşdur. Vədə əməl etməmək burada həm də totemi inkar etməkdir. Buna görə də çoban totem tərəfindən cəzalanır. Su qoçundan törəmiş quzular, üstəlik adi qoyun sürüsü də bircə anın içində yoxa çıxır (16, s. 79).

Gəmiqaya

“Nuh tufanı” əfsanəsinin qısa məzmununa görə, Nuh peyğəmbər öz ailə üzvlərini və hər heyvandan bir çüt götürüb gəmiyə minirlər. Gəmi Ağrıdağa, İlandağa, Kəmki dağına toxunub keçdikdən sonra Gəmiqayada quruya otu-

zur. Nuh gəminin toxunduğu dağlara ad verir. Əfsanəyə çox yaxın olan Şərqi Anadolu variantına görə isə Nuhun gəmisini Ağrıdağda quruya çıxır. Hər iki variantda görə, Nuh Nəbi Naxçıvanda məskən salır.

Əvvəlki illərdən bir az fərqli olaraq müstəqillik illərində “Nuh tufanı” əfsanəsinə folklorşünaslarla yanaşı, ədəbiyyatçılar, dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar, coğrafiyaçılar da müraciət edirlər. Araşdırmaların nəticəsi kitab və çox sayda nəşr olunmuş məqalə, konfrans materiallarında əks olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, “Nuh tufanı” ilə bağlı əfsanə variantlarında ifadə olunan əsas fikir belədir ki, insanların günahı “dünya tufanı” yaradır; tufandan yalnız “əməli-saleh” əfsanə qəhrəmanları xilas olur. Yəni müasir insan “ikinci cəhddən yaranmış”, bu cəhddən əvvəl Adəmlə Həvva nəslindən gələn insanlar “əməli-saleh” olmadıqlarına görə tanrının qəzəbinə düşər olmuşdur. Deyildi ki, qısa məzmunu xatırlanan əfsanə variantlarına görə, Nuh və tərəfdarları Naxçıvanda məskən salmışlar. Yəni bəşəriyyətin ikinci sivilizasiyası Naxçıvandan başlamışdır. Hələ vaxtilə K. A. Nikitin yazırdı: “Yerli əfsanədə deyildiyinə görə, Nuh peyğəmbər bu dağın (Ağrıdağ-Y.S) ətəyindəki vadidə üzüm bağları salmışdır ki, həmin yerdə sonralar Arkuri kəndi yaranmışdır. “Arkuri” sözü rus dilində “üzüm bağı salmaq” deməkdir”(10, s. 109, 110). K. A. Nikitinin “Akori” sözünü rus sözü hesab etməsi əsassızdır. “Akori” sözü “Dədə Qorqud”da “Arkuri” şəklində işlənmiş türk sözüdür.

Əfsanənin bir variantına görə, gəmidən quruya ilk çıxan Nuhun Türk adlı oğlu olub. Belə deyilir ki, Türk atası Nuhun məsləhətilə qoyunla, qoçu götürüb hər tərəfi su ilə örtülü olan cəzirəyə-quruya çıxdı (7, s. 29, 30). Niyə quruya ilk çıxan Türk olub? Bu suala bir neçə cür yanaşmaq olar. Bizcə, bunlardan birinə görə, buna səbəb Türkün qorxmazlığı ola bilər. Bu fikir “türk” sözünün “igid”, “cəsur” anlamları ilə eynilik təşkil edir.

Böyük Ağrı, kiçik Ağrı

Naxçıvan və İqdir bölgələrində Ağrıdağla bağlı müstəqil əfsanələr də az deyil. Bunların arasında elələri var ki, onlarda Ağrıdağın hər ikisi canlı insan kimi verilir. Böyük Ağrı ana, kiçik Ağrı onun övladı (18, s. 243, 244), başqa bir əfsanədə isə Ağrı və Qarnıyarıq dağları iki qardaş (18, s. 7-9), digər əfsanəyə görə, böyük Ağrı və kiçik Ağrı dağları iki bacı kimi təsvir olunur (5, s. 45). Adları çəkilən bu əfsanələr haqqında son illərdə tərəfimizdən araşdırmalar aparılmışdır. Belə əfsanələr öz kökünə, mənşəyinə görə əski türk soylarının etnik bədii təfəkkürünün, mifik inam və görüşlərinin təsiri ilə yaranmış qədim folklor nümunələridir (15, s. 96).

“Əshabü-kəhf” əfsanəsinin qısa məzmununa görə, Naxçıvanın Ölən şəhərində Dağyunus adlı bir çoban xəzinə tapdıqdan sonra varlanıb padşahlığı ələ keçirir. Hər yerə car çəkdirir ki, allah mənəm. Dağyunusun zülmü arşə dayanır. Vəzirlərindən Təmirxan, Müslüm və bir nəfər onun zülmündən qaçirlar. Yolda bir çoban da bunlara qoşulur. Çobanın Qıtmir adlı itini nə qədər qovurlar, vururlarsa, onlardan əl çəkmir. Axırda it dil açıb deyir ki, mən də Dağyunusun zülmündən qaçıram. Əfsanənin bir variantında isə üç qıçı sınıandan sonra ölən iti “Əshabü-kəhf”dən bir az aşağıdakı təpənin üstündə basdırır, yeri itməsin deyə üstünə daş yığırlar. Çoban da əl ağacını daş qalağının üstünə sancır. Sonra əl ağacı göyərrib dağdağan koluna çevrilir.

Əshabü-kəhf

Qaçanlar gecəni mağarada yatırlar. Səhər güngünorta olanda yuxudan oyanıb, çörək almaq üçün Təmirxanı başqa dona salıb şəhərə yollayırlar. Çörək alıb üzərində Dağyunusun şəkli olan pulu verəndə onu tutub padşahın yanına aparırlar. Söhbətdən aydın olur ki, Təmirxan adlı şəxs 350 il bundan qabaq Naxçıvanda yaşayıb (3, s. 248-250).

Qısa süjeti verilən əfsanənin bir-birinə çox yaxın olan bir neçə variantı vardır. Variantlardan biri barədə akad. B. Budaqov və prof. Q. Qeybullayev də bəhs ediblər. Həmin əfsanədə “özünü tanrılaşdıran Tərsus kralı Dağyunusa qarşı çıxan Mərnus, Şazenus, Debernus, Yemliha, Məksəlmina və Meslina adlı yoldaşlarından və onlara qoşulan Kəfəştətayyus adlı çoban ilə onun Kıtmir adlı itindən bəhs olunur” (2, s. 64). Əfsanənin bu variantı təxminən eynilə Türkiyədə məlumdur. Türkiyədə “Əshabü-kəhf” üç yerdə vardır. Biri Tərsusda, digəri Elbistan Yarpız-Efsüs nahiyəsində, o biri isə Aydın vilayətinin Səlcuq-Efəsüs xarabalıqlarındadır. Həmin yerlər də əhali arasında ziyarətgah kimi tanınır (2, s. 64). Belə bir yerin İordaniyada da olduğu deyilir. Bu əfsanələr ruhun ölməzliyilə bağlı yaranmışdır. Tərəfimizdən əvvəllər çap etdirilmiş bir monoqrafiyada və iki elmi məqalədə bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Digər müəlliflər də bəzi fikirlər demişlər. Ona görə də burada yığcam bilgi verməklə kifayətlənirik. Naxçıvan bölgəsindəki “Əshabu-kəhf” mağarası ibtidai icma dövründən ilkin insan sığınacaqlarından biri olmuşdur. Sonra dağın qəribəlik doğuran mağara və qayaları ibtidai “dini” görüşlərin təsiri ilə etiqad yerinə çevrilmişdir. Müqəddəsləşdirilmiş mağara haqqında məlumat Qurani-kərimin 18-ci “Əl-kəhf” surəsində yer almışdır. Bundan qabaq isə, yəni m. ö. XII əsrdən b. e. II əsrinə qədər olan müxtəlif hekayətlərin məcmusundan ibarət olan Tövratda “Əshabü-kəhf” barədə məlumat verilmişdir (6, s. 62). Əfsanələrə görə, Yunus insanların ürəyinə “dağ çəkdiyinə” görə, ona Dağyunus deyiblər (4, s. 70). Bütlərə və Dağyunusa inanmayanlar onlara etiraz ediblər. Məlumdur ki, islamdan əvvəl Azərbaycanda inam bəslənmiş dinlərdən biri də bütprəstlik idi. “Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı eranın birinci minilliyinin birinci yarısına aid maddi-mədəniyyət abidələri-gildən, daşdan hazırlanmış müxtəlif fiqurlu bütlər tapılmışdır ki, bu da bütprəstliyin el arasında yayıldığını aydınlaşdırır” (1, s. 19). Əfsanəvi obraz Dağyunusun tarixi prototipinin kim ola bilməsi ehtimalı da maraqlıdır. Bu barədə akad. B. Budaqov və prof. Q. Qeybullayev yazır ki, bu əfsanəvi şəxs “Azərbaycanın bəzi tarixçilərinin iddia etdiyi kimi, miladi 284-305-ci illər arasında Roma hökmdarı olmuş Diokletian Qay Avreli ola bilər. Çünki o, xristianları sıxışdırmağa başlamışdır. Lakin apardığımız axtarışlar

nəticəsində məlum olmuşdur ki, Dağyunus təqribən miladi 205-251-ci illər arasında yaşamış və miladi 249-cu ildən Roma imperatoru olmuş Detsi Qay Messi Kvint Troyandır. Detsi həqiqətən imperiya ərazisinin hər yerində ilk dəfə xristianları təqib etməyə başlamışdır. Nəhayət, 251-ci ildə qatlarla, yəni qədim German tayfaları ilə vuruşmada həlak olmuşdur. Yeniyetmə cavanmərdlər həmin imperatorun zülmündən və təqibindən yaxa qurtarmaq üçün qaçıb Naxçıvandakı mağarada sığınacaq tapmışdılar. Quranın “Əl-kəhf” surəsindəki Makedoniyalı İsgəndərin (miladdan qabaq 336-323-cü illərdə hökmranlıq etmişdir) Dərbənddə dəmir qapı saldırması hadisəsi “Əshabü-kəhf” hadisəsindən sonra şərh edilmişdir... Deməli, cavanmərdlər mağaraya islamiyyət dövründə deyil, Məhəmməd pey-ğəmbər anadan olandan təqribən 320 il qabaq sığınmışdılar. Quranda qeyd edildiyi kimi, onların 300 il mağarada yuxuya getmələrini nəzərə alsaq, mərd cavanlar Məhəmməd peyğəmbər anadan olandan 11 il qabaq Allah tərəfindən behiştə aparılmışlar” (6, s. 62, 63). B. Budaqov və Q. Qeybullayevin fikirlərində Dağyunusla bağlı məsələnin həqiqətlə səsləşən məqamları inandırıcı görünür. Bəlkə də, bu elə belədir. Amma Dağyunusun tarixi prototipinin axtarılma təşəbbüsünü davam etdirmək lazımdır. Olar ki, Roma imperatoru Detsi Qay Messi Kvint Troyanın Yaxın Şərqdə Dağyunus adı ilə tanındığı ehtimalı ortaya çıxsa bilər. Necə ki, Orta Şərqdə Makedoniyalı Aleksandr İsgəndər, məşhur yunan filosofları Platon Əflatun, Aristotel Ərəstü, həkim Hippokrat Loğman adları ilə tanınıblar. Ola bilsin ki, bu ehtimal özünü təsdiq etməz də. Onu da qeyd edək ki, Dağyunusu İran şahı Dara ilə eyni hesab edənlər də olub. Folklorumuzda Daranın qəddarlığını göstərən nağıl da məlumdur. Amma onun bütpərəst olması, yaxud allahlıq iddiasına düşməsilə bağlı hər hansı fikrə təsadüf edilmir. Bu məlumdur ki, dini görüşlərinə görə, öz ölkəsindən qovulub İrana pənah gətirmiş Zərdüştün I Dara əvvəl özünü, sonra da dinini qəbul etmişdir. Bu da Dara ilə bağlı qeyd edilən fərziyənin inandırıcı olmasına əsas vermir. Burada başqa bir məsələ də diqqət çəkir. Bu qeyd edilən hadisələrin Qurani-kərimdən əvvəl Tövratda əks olunmasıdır. Tövratın e. ə. XII əsrdən başlayaraq b. e. II əsrinədək müxtəlif hekayətlərin məcmusundan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda bundan sonrakı hadisələrin bu mənbədə yer alması qeyri-mümkündür. Lakin e. ə. XII əsrdən əvvəlki hadisələrin Tövrata düşməsi mümkündür. Quranın “Əl-Kəhf” surəsinə İsgəndərlə bağlı qeyd olunan hadisənin Əshabü-kəhf hekayətindən sonra düşməsi də Dağyunusla bağlı hadisənin e. ə. IV əsrdən qabaqkı dövrlərlə bağlı olduğunu göstərir. Ona görə də hadisənin izlərini e. ə. IV əsrdən XII əsrəqədərki dövrlərdə axtarmaq daha ağılabatandır.

“Əshabü-kəhf” əfsanəsində “mağara sahibləri”nin “qeyb olma” motivi islamdan xeyli əvvəlki türk tanrıçılığı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, islam ayin və şərtlərinə görə murdar hesab olunan itin “qeyb olma”sı, yaxud qəbrinin müqəd-dəsləşdirilməsi mümkün deyil. Əfsanədə kökü totemist, animist görüşlərlə səsləşən itə olan müsbət münasibət “Avesta” kitabında da öz əksini tapmışdır. Zərdüştlər atla bərabər itə də böyük ehtiram göstərmişlər (9, s. 124). Əfsanədə Dağyunusun allahlıq iddiasına düşməsi də xristianlıq və islam dininin ehkamlarına uyğun deyil. Burada da bir məsələ diqqətdən qaçmamalıdır. Oğuz xan büt-pərəstlik ənənələrindən imtina edərək vahid olan yaradana, tanrıçılığa inam bəsləyir (12, s. 10). Oğuzun tək tanrıya etiqadı, sonradan onun bu yolda apardığı mübarizə qələbə ilə tamamlanır. Əfsanədəki Dağyunusu xarakter etibarlı ilə Oğuzla müqayisə etmək mümkün deyil. Eposdakı Oğuz xan alp-ərən, şanlı-şöhrətli bir xaqandır. Ozanlar onun haqqında qəhrəmanlıq dastanı yaratmışlar. O həm də türk xalqlarının əfsanəvi ulu babası sayılır. Dağyunus isə Oğuz xanın əksi olan bir surətdir. O, qəddarlığı ilə xarakterizə edilir. Dini görüşlərində də çoxallahlıq, büt-pərəstlik izləri özünü göstərir.

Araz çayı ilə bağlı əfsanədə deyilir ki, Ərəs əhli bir tayfa idi ki, onlar Sənubər ağacına pərəstiş edirdi. Bu ağacı burada Nuh üçün yaranmış Ərəs çeşməsi kənarında Nuhun oğlu Yafəs əkməmişdir. Onların şərq tərəfindəki şəhərlərinin birindən keçən Rəs çayı ətrafında 12 şəhərləri var idi. Bu həmin çaydır ki, onu Ərəs adlandırırlar (14, s. 93).

Qısa süjeti verilən bu əfsanə bəzi arxaik cəhətlərinə görə maraqlıdır. Amma burada bir-iki real məqama diqqət yetirməyi daha vacib sayırıq. Göründüyü kimi, “Ərəs” sözü əfsanədə tayfa və çay adı kimi işlənir. Bununla bağlı yarım-tarixi bir qaynaqda deyilir ki, Ərəs adlı türk tayfası Araz çayının orta hövzəsində, o sıradan Naxçıvan bölgəsində yaşayırdı. Araz çayı da adını bu mənbədən almışdır (17, s. 93). Başqa bir tədqiqatda isə e. ə. 834-cü ilə aid qədim assur mənbəyinə əsasən Midiyada “Araziaş” adlı əyalətin olduğu barədə məlumat verilir. Araz çayının da bu əyalətin adı ilə Aras, Arası adlandığı göstərilir. Culfa rayonundakı Arazın (Ərəzin) və Cənubi Azərbaycanada Arazan adlı kəndlər indi də vardır ki, bunlar da araz etnonimindən və an şəkilçisindən yaranmışdır (8, s. 49). Beləliklə, buradan da “Ərəs-Araz” sözünün tayfa, yer və çay adı kimi e. ə. IX əsrin sonlarından məlum olduğu aydınlaşır.

Araz çayı

“Sara” əfsanəsi çoxvariantlıdır. Variantların bir neçəsində əfsanə qəhrəmanı Xançoban, ikisində Nuru adlanır, birində isə adsızdır. Biri istisna olmaqla, bütün variantlarda Xançobanın sevgilisinin adı Saradır. Bir variantda Saranın atasının adı Sarvan, anasının adı Gözəldir. Başqa bir varianta görə, Sara Şamaxı yaxınlığındakı Məlikçoban, nişanlısı Nuru da Xançoban tayfasındandır. Əfsanənin “Oğlanqala, Qızqala” variantına görə isə Arpaçayın (Şərqi Arpaçay) vadisində yaşayan iki tayfadan birinin adı muğanlı, birinin də adı aranlıdır. Muğanlı tayfa başçısının igid bir oğlu, aranlı tayfa başçısının gözəl bir qızı varmış. Hər ikisi aralarında əhd-peyman bağlasalar da, vüsala yetə bilmirlər. Əfsanənin əsas variantına görə isə, Arpaçay vadisindəki Muğan kəndində Xançobanla Sara adlı iki gənc sevişib evləniirlər. Sonra Xançoban Saranı üç günlüyə kənddə qoyub yaylağa köçür. Bu günlərin birində xan Arpaçay sahilində Saranı gördükdə ona gözü düşür. Qızı götürüb aparmaq istəyir. Bu zaman Arpaçay aşib-daşır və Saranı götürüb gedir. “İntiqam” adlı başqa bir variantda da atası Saranı sevdiyi əmisi oğluna yox, varlı bəy oğluna vermək istəyir. Bu vaxt Saranın əmisi oğlu intiqam almaq məqsədilə susuz saxladığı atını toy günü əmisinə bağışlayır. Sara bu atla gəlin köçərkən at özünü yaz yağışından daşan Arpaçaya vurur. Sel atı gəlinlə birlikdə aparır.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatında “Xançobani” adlı dastan, xalq arasında bu adda oyun havası var. Tarixdən vaxtilə bu adda Azərbaycanın Şirvan xanlığında yarımköçəri tayfanın yaşadığı da məlumdur. XIX əsr Azərbaycan şairi S. Ə. Nəbati də “Xançobani” təxəllüsü ilə şeirlər yaradıb. Akad. F. Qasımzadə, B. Behcət, S. Mümtaz, İ. Abbaslı, Ə. Hüseyni, Y. Səfərov tədqiqatlarında göstərirlər ki, əfsanədəki Xançoban surəti Nəbati ilə səsləşir. Bu obrazın tarixi prototipi Nəbatidir. Araşdırmalar onu da göstərir ki, əfsanədəki hadisələr Nəbatinin şəxsi həyatındakı hadisələrə çox bənzəyir. Bundan başqa, Nəbati aşıq-sənətkar kimi Xançoban adı ilə tanınıb.

Əfsanənin qeyd edilən “Oğlanqala, Qızqala” variantının digər bir oxşar variantında isə Saranın başqa birinə ərə verildiyini eşidən sevgilisi özünü vədə görə, Arpaçay sahilində qalacağı tonqalda yandırır. El tökülür, üstünə nə qədər su tökürlərsə sönmür, vəfalı olduğundan ağ bir daşa çevrilir. O vaxtdan bura Oğlanqala, qızın yaşadığı yer Qızqala adlanır. Hər il Axır Çərşənbədə burada od qalanır. Prof. S. Paşayevin araşdırdığı “Sara, Arpaçay və əjdaha” variantında da Xançobana könül verən Saranı Arpaçayla bir əjdaha da sevir. Bir gün Saranı aparan Arpaçayın suyunu əjdaha kamına çəkib, qızı xilas edir (11, s. 68).

Müxtəsər şəkildə deyək ki, “Sara” əfsanəsində gerçəkliklə yanaşı, mifoloji xüsusiyyətlərlə səsləşən belə məqamlar az deyil. Xüsusilə Sara obrazı folkloru-muzdakı su ilahəsi Sarı Nahidlə əsatiri səsləşmələrə malikdir. Bu barədə folklorşünas S. Paşayevin apardığı araşdırmalar maraqlı doğurur (11. s. 65-69).

Göründüyü kimi, əfsanənin qısa da olsa nəzərdən keçirilən kiçik variantları mifoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bir çox türk xalqlarında olduğu kimi, burada da od, su, dağ-daşla bağlı əsatiri keyfiyyətlər özünü göstərir. Arpaçayla bağlı belə əsatiri variantlar hələ çox erkən xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim yerli türk tayfalarının mifik görüşlərini səciyyələndirir.

Araşdırmalara əsasən onu da qeyd edək ki, əfsanədə mifik və gerçək xüsusiyyətləri əks etdirən Sara obrazı da uzun bir inkişaf yolu keçərək daha çox orta əsrlərdə formalaşmış, əldə olan şəklini isə Xançobanla bağlı qazanmışdır. Odur ki, əfsanədə daha çox orta əsr feodal üsul-idarəsindən gələn zorakılıq, özbaşınalıq, mənəm-mənəmliyin pak məhəbbətə etdiyi haqsızlıq özünü qabarıq göstərir.

Beləliklə, mifik və bir çox gerçək, arxaik xüsusiyyətləri səciyyələndirən “Çoban və qoç”, “Əshabü-kəhf”, “Nuh tufanı”, “Ərəs”, “Sara” və araşdırılan digər əfsanələr öz süjet və məzmununa, regional cəhətlərinə və coğrafi are-

alına görə, ulu türk yurdunun tarixi bir əyaləti olan qədim Naxçıvan torpağı ilə sıx bağlıdır.

SUMMARY

Research on Nakhchivan Legends

In the article short information is given about gathering, publication and investigation of legends in Nakhchivan and other regions nearby. A number of most popular legends and their variants are investigated. Strong scientific considerations are introduced concerning real, archaic and mythic characteristics in the legends.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları, 2 cildə, I c. Bakı, 2009
2. Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2010
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab. Bakı, 1968
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, I c. Naxçıvan, 2010
5. Azərbaycan xalq əfsanələri. Bakı, 1985
6. Budaqov B, Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı, 2004
7. Əfsanələr. Bakı, 1986
8. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992
9. Makovelskiy A. Avesta. Bakı, 1960
10. Nikitin K. Qorod Naxiçevan i Naxiçevanskoy uezd. SMOMPK. Tiflis, 1882, № 2
11. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı, 1983
12. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, 1992
13. Səfərov Y. Bir əfsanə haqqında, "Elm və həyat" jurn., Bakı, 1981, № 10
14. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı, Elm, 2005
15. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda "Nuhun tufanı" və Ağrıdağ əfsanələri, I Uluslararası Türk kultüründə Ağrı dağı simpoziumu. Ankara, 2009
16. Səfərov Y. Əsərləri, 5 cildə, I c. Naxçıvan, 2009
17. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
18. Yanardağ əfsanələri. Bakı, 1978

Alt qatlar

TAHİR ƏMİRASLAN
prof.dr.

SARI GƏLİN DASTANI

Mətbuatda və danışıqlarda, həm ölkəmizdə, həm xaricdə müxtəlif insanla-rımızın ağrı ilə, sevə-sevə qorumağa, təbliğ etməyə çalışdıqları bir mədəniyyət, folklor nümunəmiz də “Sarı gəlin” mahnısıdır. Lakin bu mədəni irs nümunəmizin tanınmasındakı pərakəndəlik və səthilik, elmi təhlildən kənar izahlar ümumi işimizə zərər verir. Bizim sahəmiz olmasa da mətbəximizdəki yeməklərin, rənglərin sakrallığını, mənalarını araşdırdıqca istər-istəməz eyni təfəkkürün məhsulu olan folklorumuza, milli musiqimizə, mahnılarımıza və s.

Toxunmalı olmuşuq. Bu faktlar əsasında «Sarı gəlin»in mənasını elmi toplantı-larımızda, televiziya çıxışlarımızda göstərsək də bu gün yenə sarı gəlinin sarı paltarlı qız, sarışın qız və bu kimi interpretasiyaları ilə üzləşdiyimizdən «Sarı gəlin» mahnısının üzərində bir daha dayanmağı vacib bilirik.

Beləliklə «Sarı gəlin» obrazı əslində nədir və bu ifadə və mahnı nədən bəhs edir?

Öncə “Sarı” sözünün açılışını verək.

1. Rəng - “sarı”
2. İstiqamət, “mənə sarı gəl”
3. Zarafatca dolamaq, sataşmaq mənasında “azca məni sarı”
4. Bükmək, dolamaq, sarımaq mənasında türkcədəki yarpaq dolması-sarımaq felindən “sarma” kimi
5. Bir biri ilə bağlanmaq, sarılmaq, qohum olmaq mənasında “simsar”-qohum sözündə eşidilir.
6. Azadlıq rəmzi kimi “sar”(quş adı), sar (çar) hakim olan, sultan olan kimi

Beləliklə, sarı rəngli yeməklər, zəfəranlı plov, zəfəranlı halva, sarı kişmişli plov, paxlava, şəkərbura və s. şadyanalıqda, kef məclisində, toyda-

düyündə verilir. Dəfn mərasimlərindən isə bu rəng uzaq tutulur. Dahi Şeyx Nizami:

*Şadlıq-şadyanalıq sarı rəngdədir
Zəfəran halvası bu ahəngdədir -*

Söyləməklə əsrlər öncəsindən dediyimizi isbatlayır. Bu baxımdan və mahnıdakı «Gəlin» sözündən mahnıdan toy-düyün, izdivac, sevgi, evlənmək sədası, anlamı gəlir. XIV əsrdə Arif Ərdəbili Fərhadla zifaf gecəsinə hazırlaşan Gülüstan barəsində yazır.

*Sarı rəng əynində bəkarət demək,
Onda bəkarətə nə şübhə, nə şəkk.*

Arif Ərdəbili zifaf gecəsinə belə ifadə edir.

*Sarı lalə üstündə gül gözəl olar,
Bu güldən ürəyə sevinclər dolar*

Zifaf gecəsinin sonunu isə Arif Ərdəbili belə göstərir.

*Soyumuş bakirəlik atəşi yaman,
Olub sarı köynək gül rəngdə qandan
Bir azdan özünə gəldi Gülüstan
Sarı köynəyini gördü al-əlvan*

Beləliklə sarı rəngin bakirəliklə, saflıqla bağlılığını görürük və bu yönümdən “Sarı Gəlin” ifadəsi sarışın, ya sarı geyimli deyil, məhz “Bakirə gəlin” kimi anlaşılmalıdır. Bu kontekstdən baxanda bir çox deyim- duyumlarımızdakı “sarı” anlamı daha aydın olur. “Sarı donlu Selcan xatun eşqinə” (Kitabi-Dədə Qorqud) indi daha anlamlıdır. “Bakirə Selcan xatun eşqilə” kimi, “Köynəyi sarı, gəl mənə sarı”(mahnı sözləri) - “Bakirə qız gəl mənə sarı” kimi ,

*Göndər gəlsin Ələsgərin xələtin,
Eyləmə əməyin zay, sarıköynək (Aşıq Ələsgər)*

Bakirə gəlinə müraciət kimi, “Qonşuda bir qız var, sarıköynəkdir” (mahnı)-yəni «qonşuda bakirə bir qız var» kimi anlaşılmalıdır.

“Ay sarı köynək, tirmə çəpkən, gəlin, haralısan” (xalq mahnısı) da bu

mənanı açıqlayır. Sarı rəngin toy-düynlə bağlılığını «Dastani Əhməd-Hərəmi» də də toyda verilən zərda (sarı) düyü plovun vəsfində görürük:

“Danə, pıncü zərda hübbi-rəmman”

“ Zərda plov” haqqında ingilis alimi Mary Priscilla “Osmanlı mətbəx sözlüyü”ndə belə məlumat verib: “Zərdə plov XIX əsrdə toylarda qonaq olmuş xarici yazarlar bunu üzərinə zəfəranlı **sous** tökülmüş plov kimi yazırlar. Qızıl sarısı rəng xoşbəxtliyi və bacarığı təmsil etdiyindən toyların mütləq yeməyi olmaqdan başqa, zəfər, qələbə bayramları kimi əsas günlərdə verilir”.

Arif Ərdəbili də zəfəran plovunun eşq ilə bağlılığını yazır.

Gəldi ortalığa aşiq yeməyi Zəfəran plovu saralmış üz tək

Türklərin sarı rəngli mərcimək şorbasına “ ezo gəlin” (sarı gəlin) adı vermələri, sarı rəngli şorbanın «gəlin» sözü ilə bağlamaları da eyni düşüncə tərzinin məh-suludur.

Toy adətlərimizə diqqətlə baxsaq görərik ki, bakirə qızlar ərə gedəndə toyun birinci günü sarı geyinərdilər, bu onların qızıl qədər saf, arı çox dəyərlili olduqlarının işarəsi idi. Zifaf gecəsində bakirə qız kimi simvolik olaraq öldüyündən, zifaf gecəsindən sonrakı gün o ağ paltar geyinirdi (kəfən rəngi), daha sonrakı gün gəlin qadın kimi yenidən həyata doğulduğu üçün qırmızı rəngli paltar, daha sonra isə döllənib həyat verəcəyi üçün yaşıl rəngli paltar geyinirdi və s. Bu fakt folklorumuzda, mahnılarımızda gördüyümüz kimi öz əksini tapıb. Bu mənada bakirə gəlin kimi, «sarı gəlin» ifadəsinin mədəniyyətimizdə bu qədər çoxluğu “sarı gəlin”ə sahiblənmək istəyən ermənilərdə yoxdur.

Mahnının digər sözlərinin təhlilinə gəlincə araşdırdıqca mahnının məhz bizə məxsus olduğu daha da açıqlanır. Mahnının birinci sətirinə diqqət yetirək:

“Saçın ucun hörməzlər”.

Niyə hörməzlər? Çünki, qədim adətlərimizə görə toy günü, gəlinin saçının ucunu bəyin saçına hörər; düyünlərdilər. Toy sözünün dilimizdəki «düyün» sinonimi də buradan qaynaqlanır “düyün salmaq” – “düyün vurmaq” ki, onları ayıra bilməsinlər. Digər bir ifadəmiz də “**Uşuqların başını** bağladıq”, “Başlarını bağlayaq”-formasındadır. Bunun bir alt mənası da var, daha onlar başlarını başları bağlı olduğu üçün bir yastığa qoymağa məhkumdurlar. Ayrı yata, ayrı qala bilməyəcəklər Hindistanda indi bu adət bəylə gəli-

ni kəndirlə bağlamaq şəklində özünü göstərir. Baba Ələsgər də:

***“Ay qız, sənın nə vədəndir
Kəsilib qısa tellərin”***

-deyəndə bunu soruşur. Yəni ərə gedəndə başını necə bağlayacaqlar, saçın yoxsa oğlanın saçına necə hördürəcəksən, deyə soruşur.

Təəssüf ki, mahnının ikinci sətirini çox vaxt düz oxumurlar. “Sülü qönçə dərməzlər” əvəzinə “gülü sulu”, yaxud “şehli dərməzlər” oxuyurlar.

İlkin variantda olan qönçə həddi buluğa çatmamış, hələ ana ola bilməyəcək qız uşağını göstərir. O hələ buta (həddi buluğa çatmış) deyil, sevsə - sevilə də ərə gedə bilməz. Bu anlam işıqında yanaşdıqda mahnının sonrakı sözləri də aydınlaşır:

***“Bu sevdə nə sevdadır,
Səni mənə verməzlər”***

- yəni sən hələ qönçəsən, uşaqsan, bu sevdəyə biz dözüb, gözləməliyik, sən həddi buluğa çatana qədər göründüyü kimi düzgün açıqlananda mahnı gözəl bir əsər kimi necə də anlaşıqlı vəziyyətə düşür.

Qızın anası (nənəsi) uşaqdır deyə qızını verməyə razı olmadığı üçün “Anası ölmüş hələ tifil uşaqdır” düşüncəsi ilə birləşərək:

***“Səni mənə verməzlər
Nənən ölsün, sarı gəlin”-***

sözləri ortaya çıxır.

Amma əslində hər mənada gülü elə şehli, sulu dərərlər. Ona görə də belə oxunuş mahnının folklor nümunəsi kimi informasiya daşıyıcılığını heçə endirir. Əsl folklor nümunəsində isə bunu etmək olmaz, çünki, folklor düşüncəsi çox dəqiq düşüncədir və özündə riyazi matrisalar kimi xalqın biliklərini daşıyır.

***“Bu dərənin uzununu,
Çoban qaytar, quzunu”***

Qızı almaq mümkün olmayanda onu qaçırmaq lazım gəlirdi. Qaçırılan qızın dalınca gələrdilər. Bu vaxt uzun-uzadı mübahisələr düşürdü.

Dilimizdə uzun çəkən mübahisəyə, söhbətə, danışığa folklor dilində “uzun-dərə” deyirlər. Bu söhbət “lap uzundərə oldu ki” idiomasında olduğu kimi.

Amma heç vaxt bu söhbətin nəticəsində qızı qaytarmazdılar. Qız burada quzu kimi səslənir, yəni bir daha qızın uşaq olduğu, yetişmədiyi göstərilir. Yəni ilkin variantda “Oğlan qaytar qızımı” (O hələ uşaqdır) oxuna bilərdi. İndi də ana-atalar gələnlər elçilərə “Siz nə danışırsınız, mənim qızımın ərə getmək vaxtıdır, o ki hələ uşaqdır” deyirlər. Bu təfəkkür tərzində hələ də dilimizdə, düşüncəmizdə yaşayır.

Amma niyə “Oğlan qaytar qızımı” ifadəsi burada “Uzatma (uzundərə, uzun sözün qıyası), çoban, qaytar quzunu” kimi oxunur. Qaçırılmış qız geri qaytarılmaz, artıq onlara məxsusdur. Quzu çobana məxsus olduğu kimi. Ezop dilində, al dilində barışığa qoyulan bir addımdır, qızın arxası var demək, qızı «xalaxətrin qalması» deyərək geri istəməkdir.

Qızların erkən, qönçə ərə verilməsi hadisəsi bəzi bölgələrimizdə indi də qalmaqdadır. Qanunlar nə qədər qarşısını alsada 13-16 yaşlı qızları indi də qanundan xəlvət ərə verir, qaçırdırlar. Əvvəllər bu daha geniş yayılmışdı.

Molla Pənah Vaqif

*Ya on üç, ya on dörd-on beş yaşında
Hə ondan kiçik, nə yüyrək ola*

Amma o zaman belə hallarda xalq nığah institutunun tələbləri vardı. Qız ailəyə qönçə gəlsə nığah yalnız hüquqi olurdu, de-fakto yəni, faktiki olmurdu. Qız ailədə böyüyür, onun idmini, cəmini (adət-ənənəsini) götürür, tərbiyə alırdı. Yalnız həddi buluğa çatdıqda, bu isə 15 yaşında da, 18-20 yaşında da baş verə bilərdi, yəni doğarlığı ailə qadınları tərəfindən bilinəndə nığah gerçək olurdu. O vaxta qədər oğlan qızın “üzünü görə”, “üzünü aç” bilməzdi. Ona görə də mahnıda:

*Gün ola bir görədim,
Nazlı yarımın üzünü.
Neynim aman, aman,
Sarı Gəlin*

Gözəl xalqımız, millətimiz böyük bir romanı, əhvalatı, milli mental xüsusiyyətlərimizi, adət-ənənələrimizi bir kiçik mahnıya yerləşdirib, qeyri-adi, möhtəşəm bir sənət -əsəri, abidə yaradıb, bizlər isə təəssüf ki, nə

oxuduğumuzu anlamadan oxuyuruq. Budur əsl folklor düşüncəsi, dühası, yüksəkliyi bu xalqın.

Əmin olmaq istərdim ki, hər bir müğənni folklor nümunələrimizi o cümlədən, «Sarı gəlini» oxumamışdan onun məğzinə, mənasına varacaq ki, əsəri yaşaya bilsin. Onda şedevrlər yaradacaqlar. Axı, bu millətin zəkası, dühası kimi səsinə, musiqi duyumuna da şübhə yoxdur.

P.S. Bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Musiqi sözlə dilə gətirilə bilməyən hisslərin ifadə formasıdır. Axar sözlə (şeyrlə) musiqi birləşib mahnı, yəni sözlə ifadə edilə bilən və sözlə ifadə edilə bilməyən hisslərin məcmununu yaradır. Ona görə də rəqs mahnıları yoxdur. Rəqs musiqisi var. Oynayanda rəqs musiqisilə oynayın, mahnılara qulaq asın, mahnılara oynamayın.

SUMMARY

Epos of “Sari Gelin”

The article is devoted to the folklore sample of “Sari Gelin” which until nowadays its etymology and meaning remains controversial. Even if a number of scientists gave explanations to the name and meaning of this song there are some inexplicable moments. The author of the article Tahir Amiraslan firstly gives the explanations, meanings of the word “Sari” (yellow) and then analyzes the sections of the poem and comes to the conclusion that this song only may belong to our people, our culture.

Unudulmaz ustadlarımız

ELXAN MƏMMƏDLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

DƏDƏ OZANLAR YADİGARIYDI

İlk dəfə Hüseyn Saraclını 1955-ci ildə dağ köçü zamanı görmüşdüm. Borçalının aran kəndləri Qaraxaç yaylaqlarına üz tutmuşdu. O vaxtlar 9 yaşındaydım. Yanılmıramsa, mayın sonu və ya iyunun əvvəlləri idi. Səhər sübhdən qonum-qonşularla birlikdə mal-qaranın ardınca üzü yaylağa tərəf yola düşdük. Dədədən-babadan yaylaxda “Qaranlıq dərə” deyilən yerdə dəyə qurardı bizimkilər. Yurd yerimiz isə bu məkanın “Asırğalı boyun” deyilən yeri idi. Təxminən, 90-100 km məsafəni qət edirdik yaylağa çatmaq üçün. Yalvar-yaxarla rəhmətlik nənəm

Yetər Bayram qızının qılığına girmişdim, məni də özləri ilə aparırdılar. Bəzən piyada, bəzən atla gedir, bəzən də “miniş” camışlara minirdim. Nənəm rəhmətlik göy atımızın belində gedirdi. Əlində uzun qamçı, çiyində qoşalülə tüfəng. Abdallı kəndinə çatar-çatmaz bizim köçdən öncə üstündə dəyə qurulmuş bir at arabası gördük. Araba öz sabit ritmi ilə yolu aramla getməkdə idi. Bir nəfər aşıq libasında şəxs isə atın yüyənindən tutaraq piyada gedirdi. Sanki ata yazığı gəlirmiş kimi, sazı da qara köynəkdə çiyinə taxmışdı. Elə bil əvvəllər də hardasa görmüşdüm bu aşığı. Bizimkilər aşığa çatanda köhnə tanışlar kimi görüşüb-danışdılar, bir-birilərinə “uğurlu yollar” arzuladılar. Rəhmətlik nənəmdən soruşdum, ay nənə, bu aşıq kimdi, niyə arabanı qoyub piyada gedir? Dedi ki, bala, tanımadınmı, tez-tez Məmməd babayın yanına gəlib-gedir, qədim sözləri onnan götürüb oxuyur. Həqiqətən də babam Məmməd Hüseynqulu oğlu kəndimizin sinədəftər adamlarından biri idi. Onu da deyim ki, babam kimi sinədəftərlər kəndimizdə – Faxralıda az deyildi. Bu gün onları böyük sayğı ilə xatırlayır və ruhlarına dualar edirəm. Kələsoğlu İsmayıl, Min Alının oğlu Hümbət, Balammətdinin Allahverdi kişi, İsmayıl Güllər, Kəbla Qara, Şair Şaban, Rəhim Nəbi oğlu və başqaları həqiqətən də folklor, aşıq yaradıcılığı xiridarları idi. Bu söz bilicilərinin tilsimindən kəndimizə başqa

yerdən məclis aparmağa Hüseyin Saraclıdan qeyri heç kəs gələ bilməzdi. Sonrakı illərdə mən bunun tez-tez şahidi oldum. Həqiqətən də Hüseyin əmi heç olmasa, ildə 5-6 dəfə babama baş çəkər, onun söz xəzinəsindən ləziz olan şeirləri yazıb-götürərdi.

Yaxşı yadımdadır, 1959-cu ilin payız ayları idi. Hüseyin əmi yenə də babama baş çəkməyə, eyni zamanda ondan umacağı iki şeiri almağa gəlmişdi. Elə oldu ki, Hüseyin əmi mənə üz tutub dedi ki, bala, bir uruşqa-qələm, bir də kağız gətir, baban desin, sən yaz. Babam ilk öncə Aşıq Şenliyin ölüm ayağında söylədiyi “Şəkər” rədifli qoşmasını təfsilatı-yurdu ilə söylədi. Mən təfsilatı yox, şeirin özünü yazıb Hüseyin əmiyə verdim. Şeir belə idi:

*Sövda sitəmindən cismim səd para,
Qəm ləşgəri bu hicrana mil çəkər.
Loğman-təbib olub sağaltsa yaram,
Kim bilir müddəti neçə il çəkər?*

*Hicran alayları doymaz qanımdan,
Görən ibrət alar Nuh tufanından.
Cəllad kimi tutub gireyvanımdan,
Nə alır canımı, nə də əl çəkər.*

*Şenliyin fəryadı yeksan-xak kimi,
Salıfdı lərzaya qəm əflakımı.
Məndə olan dərdin hicran yükünü,
Nə kiradar daşır, nə də fil çəkər.*

Bu şeir həqiqətən də Aşıq Şenliyin son şeiridir. Aşıq İrəvan şəhərində istedadına görə paxıllıqdan zəhərləyirlər. Bunu hiss edən Şenlik təcili olaraq onu Ağbaba mahalının Quzu kəndində yaşayan qızının evinə aparılmasını tələb edir. Ustad ölüm ayağında faytondaca həməən şeiri söyləyir və gözünü əbədi yumur.

Daha sonra babam başqa bir şeir də söylədi. Misgin Əhmədin şeiri idi. “Olaydı” rədifli bu şeiri də yazıb Hüseyin əmiyə verdim. Şeir belə idi:

*Qədir Allah, budur səndən diləyim,
Səksən min alışan bağım olaydı.
“Hov” deyəndə qənim üstə varanda,
Yanımda səksən min dəlim olaydı.*

*80 min dayım, 80 min əmim,
Dəryada üzəydi 80 min gənim.
80 min məcməyim, 80 min cənim,
80 min arada xonum olaydı.*

*80 min camışım, 80 min mozum,
80 min qoyunum, 80 min quzum,
80 min oğulum, 80 min qızım,
80 min incə bel yarım olaydı.*

*80 min atlım, atların üstə,
80 min nəvəm, kəkili dəstə,
80 min toyuğum yumurta üstə,
80 min ördəyim, qazım olaydı.*

*Misgin Əhməd, nə xiyaldı edersən,
Yığıb-yığıb dünya malın neynirsən?
Halaldan qazanıb haram yeyirsən,
Denən öləndə beş arşın bezim olaydı.*

Sonralar Hüseyn əmi həm kəndimizdə xeyir işlərə, həm də rəhmətlik atamın evimizdə təşkil etdiyi saz-söz məclislərinə tez-tez gedib-gələrdi.

Bu anda bir haşiyəyə də çıxmaq istərdim. Yaxşı yadımdadır. 1956-cı ildə Bakıda “Koroğlu” dastanı nəşr olunmuşdu. Onda rəhmətlik əmim şair Əli Səngərli universitetin 4-cü kursunda oxuyurdu. Yayda tətillə gələndə “Koroğlu” kitabını da alıb gətirmişdi. Əmimdən həmin kitabı götürdüm və acgözlüklə oxumağa başladım. Qəribədir ki, Koroğlunu özlüyümdə təsvir etdikcə Hüseyn Saraclı gəlib göz önümdə dayanırdı. Elə bilirdim ki, Koroğlu elə Hüseyn əminin özüdür. Sonralar dərk etdim ki, Hüseyn əmi həyatda Koroğlu olmasa da müqəddəs aşiq sənətinin Koroğlusuydu.

Biz ailəliklə Bakı şəhərinə köçdükdən (1962-ci il) sonra da Hüseyn əmi ilə görüşlərimiz davam etdi. Hətta 1969-cu ildə Borçalıdan gəlib Bakıda bacım Ulduzun toyunu da təmənnəsiz yola verdi.

Ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq onunla sıx-sıx görüşlərim Hüseyn əmini yaxından tanımağa səbəb oldu. Mən o vaxtlar (1969-1978) Azərbaycan radiosunda ayda bir kərə “Bulaq” verilişini hazırlayırdım və bu verilişlərimdə Hüseyn əmini bir neçə dəfə səsləndirmişdim. Növbəti görüşümüz 1975-ci ilin qışında Faxralıda qohumum Telman Qurban

oğlunun toy şənliyində oldu. Təbii ki, bir qohum kimi bu məclisə dəvətli idim. Məclisə daxil olanda gözüm ilk olaraq Hüseyn Saraclıya sataşdı. Görüşdük, öpüşdük. Onu da deyim ki, məclis çox səs-küylü idi, nərd oynayan, siqaret çəkən, qəhqəhə ilə gülən kim, bir sözlə, belə bir mənzərəni Hüseyn əmiyə yaraşdırmadım. Ustada yaxınlaşıb dedim ki, ustad, bu qarışıqlıqda məclisi necə aparacaqsan? Dedi, qardaş oğlu (o, həmişə mənə “qardaş oğlu” - deyərdi – E.M.), heç narahat olma, hələ məclis başlamayıb, qoy başdasın, bulara elə söz deyəcəm ki, göldə qurbağaya daş atan kimi sakit olacaxlar. Elə də oldu, bir azdan məclis başladı. Daha bundan sonra meydan aşığın idi. Hüseyn əmi ana sazı köynəyinnən çıxardı, ilk sözünə belə başladı: – Ay camahat, xeyir işimiz mübarək olsun. Görürəm bir az səs-küy çoxdu. Odu ku, sizə bir neçə kəlmə sözüm var, eşitsəniz qalib məclisi davam eliyəjəm, eşitməsəniz sizinki sizdə, mənimki məndə, çıxıf gedəjəm.

Bu sözdən sonra Hüseyn əmi balaca bir əhvalat danışdı (yazıya uyğun bilmədim deyə bu əhvalatı vermərəm. Ancaq ibrətamiz idi – E.M.)

Həqiqətən də bu söhbətdən sonra məclisdəkilər sona qədər Ustadın söhbətinə, çalib-oxumasına heyranlıqla qulaq asdılar.

Toy başa çatdı, ustada yaxınlaşıb dedim ki, Hüseyn əmi, yaxşı olar ki, bu gecə Saraclıya getməyəsən, səs yazan aparatı da gətirmişəm, səni “Bulağ”a yazmaq istəyirəm. Dedi, qardaş oğlu, qala bilmərəm, öydə işim var. Gəlsən biri gün gələsən Saraclıya, bizdə görüşək. Dedim Söyün əmi, mən də birisi günə qala bilmərəm, birisi gün Şəmkirin Qaracaəmirli kəndində olmalıyam, orda yaxın dostlarım və kirvələrim var, sözləmişik, mənə gözləyirlər. Dedi, heç kefini pozma, sən get, mən də biri gün günortadan sonra Qaracaəmirliyə gələcəm, o camahat saz-söz camahatıdı. Həm də şeyirdim Bəndər də o kənddəndi. Sözləşdik, öpüşüb ayrıldıq.

Səhəri gün Qaracaəmirliyə gəldim. Həqiqətən də bu kənd mənə çox doğma idi (elə indinin özündə də – E.M.). Tələbə yoldaşım, 3 oğlunun kirvəsi olduğum mərhum dostum Xanlar Aslanov bu kənddə doğulmuşdu. Hər bayramlarda mənə və ailəmi tez-tez kəndlərinə qonaq gətirirdi. Xanların böyük qardaşı rəhmətlik Cabit kişi, mərhum qayını Nadir Hidayət oğlu və başqa dostları, xüsusilə Məhəmməd Abdullayev, mərhum Güloğlan qardaşımız bizim nazımızı çəkərdilər. Allah dünyasını dəyişənlərin hamısının ruhunu şad eləsin.

Hüseyn əmi dediyi vaxtda gəlib Qaracaəmirliyə çatdı. O gün elə bil kənddə toy-bayram idi. Hamı aşığın görüşünə gəlirdi, onun sazını, söhbətlərini eşitmək istəyirdilər. Cabit qardaşımız Hüseyn Saraclının ayağı altında yekə bir erkək kəsdı. Gecənin bir vaxtına qədər məclis davam elədi. Mənim də bir

qazancım o oldu ki, həmin gecə Hüseyn əminin ifasında Aşıq Şenliyin “Səməd ağa” dastanını lentə köçürdüm (Sonralar həmin dastanı Azərbaycan radiosunun toxunulmaz fonduna və Azərbaycan Dövlət səslər arxivinə təqdim etdim – E.M.).

Sazlı-sözlü gözəl bir gecəni beləcə yola saldıq. Ev sahibi hər ikimizi əziz qonaqları üçün nəzərdə tutduğu yataq otağına dəvət elədi. Yorğan-döşəyin qalınlığından xoşhal olan Hüseyn əmi dedi: “Belə yorğan-döşək ancaq cənnətdə olar”. Yatağa girdikdən sonra bir qədər “qabırğa söhbəti” elədik (aşıqlar toy evində yatmadan öncə bir-biriynən etdikləri söhbətə “qabırğa söhbəti” deyirlər – E.M.).

Söhbət Şair Nəbidən düşdü. Ustad dedi ki, qardaş oğlu, mən otuzuncu illərdə Şair Nəbiyə saz tutmuşam, onnan çox şey götürmüşəm. Bir aşıx kimi yetişməyimdə onun zəhmətini heç vaxt dana bilmərəm. Söhbət eliyə-eliyə söz gəlib Şair Nəbinin özünün yaratdığı “Mehdi bəy” dastanından düşdü. Düzü, o günə qədər bu dastandan məlumatsız idim. Hüseyn əmi sözüünə davam edərək dedi ki, 30-cu illər idi. Borçalı kəndlərinin yadımda döylü, hansındasa Şair Nəbi məclis aparır, mən də ona saz tuturam. Nəvi əmi “Alıxan-Pəri” dastanını danışdığı yerdə birdən məclisdən bir nəfər şəxs qalxdı yerinə dedi ki, ustad, olarmı “Mehdi bəy” dastanını danışasan?!” Şair Nəvi he? təkini pozmadı, dedi, el oğlu, icazə ver bu gün bu dastanı qurtarax, savax “Mehdi bəy”i danışarım. Beləyə gejdə keçdi, yataq otağına gəlif yerimizə uzandıx, yavaş-yavaş “qabırğa söhbətinə” başladım. Ustad dedi: “Ay Söyün, a bala, “Mehdi bəy” dastanını eşidirsənmi?”. Dedim, ay ustad, vallah, eşitməmişəm. Söz burdaca bitdi. Mən yuxuya getdim. Əmbə ara-bir qulağıma Şair Nəbinin zümzüməsi gəlirdi. Nəsə buna elə də fikir verməyib yuxuya getdim.

Sabahısı axşam məclis başladı (toy 3 günlük toy idi). Sazı köklədim, Nəvi əmi sözə başladı, dedi, ay camahat, dünən mənə “Mehdi bəy”i istiyən kim idi? Dünənki kişi ayağa durdu, dedi mən idim. Şair Nəvi dedi, indi qulaq asın, “Mehdi bəy”i çatdıraram. Belə deyif Şair Nəbi ustadnamələri deyənən sora heç eşitmədiyim bir “Mehdi bəy”i başladı. Mən onu təsdiq bildim ki, Şair Nəvi o gecə zümzümələdikcə “Mehdi bəy”i düz-f-qoşurmuş.

Sonralar mərhum jurnalist dostumuz Süleyman Süleymanlı “Mehdi bəy” dastanını nəşr etdirdiyi Hüseyn Saraclı kitabına daxil etdi. Daha sonra bu sətirlərin müəllifi dastanı Şair Nəbinin son 3 nəşrinə daxil etdi.

Hüseyn Saraclı ilə ilgili xatirələrimin bir hissəsini qələmə alsam da, hələ də bu böyük ustadla bağlı canlı yaddaşımda çox məqamlar qalır. İlk öncə qeyd edək ki, ustad aşıq sənətinə bir “çörək ağacı” kimi yox, babalarımızdan

qalan zəngin xəzinə kimi baxırdı. Öz şəxsi nümunəsi ilə başqalarında da bu sənətə böyük rəğbət yarada bilirdi. Sazın-sözün məqamını uca tuturdu, şeyirdlərinə də sənətə ciddi yanaşmağı tövsiyyə edirdi. Bu sənətin sirlərini öyrənmək üçün ustadın yanına çoxları gəlirdi, ona şeyird olmaqdan qürur duyurdular. Ancaq Hüseyn Saraclının şeyird seçməkdə öz meyarları vardı. İlk öncə, onun tələbinə görə şeyirdin ağılında, davranışında, başqaları ilə rəftarında qüsurlu olmamalı idi. Bu şərtlərlə yanaşı, şeyird həm də gözəgəlimli, cazibədarlığı ilə seçilməli idi. Şeyirdin məlahətli səsi və mükəmməl yaddaşı olmalı idi. Şeyird “ağzıbütöv” olmalı, ustadın söhbətlərinə qarışmamalı, söz gəzdirən, təkəbbürlü, paxıl, söyüşcül olmamalı idi. Bax belə şərtləri nəzərə almaqla şeyird seçərdi ustada.

Rəhmətlik Hüseyn əminin özündən eşitmişəm bu şərtləri. Yaxşı yadımdadır, onu “Bulaq” verilişinə dəvət etmişdim. Bu sualı da o vaxt vermişdim, yuxarıda qeyd etdiklərimi onun öz dilindən efirdə səsləndirmişdim.

Adətən, ustad aşıqların bir çoxunda sözə xəsisliyi çox müşahidə eləmişəm. Görmüşəm ki, bəziləri öz bildikləri sözləri, dastanları və ya rəvayətləri başqalarına vermək istəmirdilər, xəsislik, bəlkə də xəbislik edirlər. Ancaq mən uzun illər bu mənfi məqamı nə Əmrah Gülməmmədov, nə Alxan Qarayazılı, nə Əhməd Sadaxlı, nə Aslan Kosalı, nə də Məhəmməd Sadaxlıda görmədim. Bu sahədə Hüseyn Saraclı çox xeyirxah idi. Üstünə gələn aşığı əliboş qaytarmazdı heç zaman. İstədikləri sözü, dastanı və ya qədim bir saz havasını heç kimdən əsirgəməzdi.

Hüseyn Saraclı şeyirdlərin səliqə-sahmanına da ciddi fikir verərdi və bu cəhətdən son dərəcə tələbkər idi. Şeyirdlərindən tələb etdiyi səliqə-səhmanı ustad öz şəxsi nümunəsində göstərirdi. Heç vaxt ustadın başında köhnə, qırımdan düşmüş, nimdaş papaq görmədik. Hər vaxt təzə aşıq libaslarını geymək onun şəkəri idi. Əsasən, tünd-yaşıl və ya tünd-göy rəngdə aşıq libasında görərdik onu. Üzünü həmişə təmiz tərəş etdirərdi. Qara çəmbər bığları qamətinə, sifətinə və simasına çox yaraşardı. Məclisə gedəndə həmişə libasını səliqə ilə ütülətdilər, dişlərini fırça ilə təmizləyər, Çəkmələrini göz qamaşana qədər parıldadardı. O, məclisə daxil olanda bir cəlallı bəy kimi görünərdi. Hamı ona təzim edər, hörmətini saxlayardılar. Təbii ki, ustadı bu sayaq görməyə adət edən şeyirdləri ustadın bu keyfiyyətlərindən bəhrələnərək özləri də geyim-kecimlərinə, davranışlarına ciddi fikir verərdilər.

İnamla deyə bilərəm ki, şeyird yetirmək baxımdan tanıdığım aşıqlar arasında ən məhsuldarı məhz Aşıq Hüseyn Saraclı idi. Ustadın uzun illər Borçalı aşıqlığının simasını qoruyub saxlayan şeyirdləri Əhməd Sadaxlı,

Məhəmməd Sadaxlı (o, əvvəlcə Xındı Məmmədə, onun vəfatından sonra isə Hüseyn Saraclıya qulluq etmişdir), Nurəddin Qasımlı, Mürsəl Faxralı, Sədi Ulaclı, Qaracəmirli Bəndər və son şeyirdi Murad Kövrəklə unudulmaz məclislər yola salmışdı. Ustadın dünyadan vaxtsız köçən o gözəl şeyirdlərini bu gün də rəğbətlə yad edirik. Aşıq Mürsəl, Aşıq Bəndər, Aşıq Sədi Ulaclı, Aşıq Əhməd Sadaxlı, Aşıq Nurəddin Qasımlı kimi ustad aşıqların ruhları şad olsun. Bu gün ömrün 90-cı pilləsində qərar tutmuş Məhəmməd Sadaxlı və Kövrək Murada can sağlığı arzulayıram.

Təkcə toylarda, el şənliklərində, Bakıda konsertlərdə, AzTV-də deyil, mən onu aşıq libası geymədən adi libasda da çox görmüşəm. Toya getmədiyi vaxtlarda Hüseyn əmini həmişə doğma kəndində doqqazlarındakı dağdağan ağacının kölgəsində Saraclı kəndinin ağsaqqal və cavanları ilə söhbət eliyən vaxtda da çox görmüşəm. Onun şirin və dadlı-duzlu söhbətlərinə bir kəs biganə qala bilməzdi. Az bir vaxtda qoca dağdağanın ətrafı ustadın pərəstişkarları ilə dolardı. Babalar demiş “iynə atsan yerə düşməzdi”.

Hüseyn Saraclı Azərbaycan dastanlarını, üzü Ağ Aşıqdan bu yana – Aşıq Alı, Ələsgər, Şəmkiqli Hüseyn, İman, Şair Nəbi, Ağacan, Təhlə Novruz, Bozalqanlı Hüseyn, Qul Allahqulu, Dost Pirməmməd, Aşıq Şenlik və s. və i. dəyərli ustadların hamısının yaratdığını mükəmməl bilir və xiridarlara çatdırmaqdan qürur duyurdu.

Söz dalınca Çinə də olsa gedərdi. Heç vaxt görməzdin ki, məclisdə kimsə, hansısa şairin-aşığın sözünü sifariş etsin, Hüseyn əmi desin ki, bilmirəm. Özü demiş, “aşıq heç vaxt deməz ki, bilmirəm, deyər ki, “məndə yoxdu”. Həqiqətən də onda olmayan şeirə “bilmirəm” deməzdi. Soraqlaşib öyrənərdi, kimdən tapmaq mümkünsə axtarıb tapırdı. Başqa bir məclisdə isə ona sifariş verən şəxsə oxuyardı.

Hüseyn Saraclı xalq danışığı dilinin şirinliyini tamlığı ilə mənimsəmişdi. Onun danışığı nitqindəki sadəlik, zənginlik, güclü milli kolorit eşidənləri heyrətə gətirərdi. Xüsusən, dastan danışarkən hər obrazın öz dilində danışması, zəngin təhkiyəsi təkrar olunmaz idi. “Koroğlu”, “Əsli-Kərəm”, “Alıxan-Pəri”, “Qərib-Şahsənəm”, “Məsum-Diləfruz”, “Mehdi bəy” dastanlarını danışdığı vaxtlarda həqiqətən də əlçatmaz idi Hüseyn Saraclı. Aşıq Şenliyin “Səməd ağa” dastanı da daxil olmaqla yuxarıda qeyd etdiyim dastanları Hüseyn əminin ifasında dinlədiyimə görə özümü ən xoşbəxt adam sayıram. Onun təhkiyəsində yadda qalan yığcam və unudulmuş ifadələr, ibarələr, mübaliğə və təzadlar çox zəngin idi. Hüseyn əminin nitqindən bir neçə məqamlar bu gün də yaddaşımdan silinməyib. Məsələn, o, belə bir cümlə işlədirdi: “İmarətə xərci çıxmayan elə bilər çöl göbələyidir”. Və ya

“Çuğul nə ölməyib, nə də öləcək. Biri öldümü, beşi onun yerində bitəcək”.
“Arsız ölüb, ağzı qır çeynəyir”.

Və yaxud belə bir gülməcə danışardı:

“Səfərə gedən birisi bəd danışana dedi, a bala, xeyir danış, səfərə çıxıram, qayıdanda sənə ənam verəjəm”.

Bəd danışan dedi, bəri başdan ver, bəlkə getdin qayıtmadın”.

Hüseyn Saraclı həm də yumoristik hekayətləri də ustalıqla təqdim edə bilirdi. Onlardan birini belə xatırlayıram:

– Bir padşah varıydı. Ədalətli padşah idi. Əlinin altda işdiyən vəzirə, vəkil ilə yaxşı baxırdı. Çalışdı ki, buların xahişlərini həmişə yerinə yetirsin. Bir gün vəkil gəlir padşahın yanına, der, padşah sağ olsun, aman-zaman bir oğlum var, 18 yaşı tamamdı, ona bir iş versən bekar qalmazdı.

Padşah üzünü vəzirə tutuf dedi, vəzir, təklifin nədi? Vəzir dedi, paçcah sağ olsun, bizim fil həkimimiz yoxdu, gəlsən vəkilin oğlunu Hindistana göndərək getsin fil həkimliyi oxusun, özünə bir peşə qazansın. Təklif padşahın xoşuna gəldi. Fikirrəşdi ki, həm də Hind paçcahın da dostuqları var, birdən Hind paçcahı buna qonax gələr, fil həkimi lazım olar.

Məxləs, Vəkilin oğlunu göndərdilər Hindistana. Getdi neçə il Hindistanda avaralandı, xəznənin pullarınan eyş-işrətə xarclayıf qayıtdı gəldi. Buna mayış (maaş) kəsdilər. İllər ötdü, bir gün Hind padşahı bu paçcaha qonax gələsi oldu. Görüşdülər, öpüşdülər, bu gördü ki, Hind paçcahı dəsən bir az kefsizdi. Dedi, qardaş, niyə qanın qaradı, çoxmu yorulufsan? Padşah dedi, yox, yorulmamışam, əmbə filim naçaxlıyif.

Birdən vəzirin yadına düşdü ki, əyə, ay dili-qafil, bə vəkilin oğlunu fil doxturu oxutdurmamışdıqmı? Axtarıf vəkilin oğlunu tafdılar. Vəkilin oğlu filin bir o yanına baxdı, bir bu yanına baxdı. Heyvanın başınan, dalını seçə bilmədi. Dedi, bu heyvan yol gəlif, yolda tərri-tərri soyux su içif, möhkəm soyuxluyuf. İndi bunun dal ayaxlarını tapıf başı üstə sallamax lazımdı. Burnunna qan açılan kimi sağalasıdı.

Belə-belə məzəli yumoristik nümunələrdən çox danışardı Hüseyn Saraclı. Ustadın danışılqlarından daha bir məqam. Dedi, Elxan, qardaş oğlu, günnərin bir günü məclislərin birində bir cavan oğlan mana yaxınnaşif dedi, ay ustad, bığına rəngmi çəkirsən? Saçın ağdı, bığın qara. Dedim, a bala, oğlan uşağı anadan olanda başında saçı olurmu? Dedi, bəli. Bə bığı olurmu, dedi yox. Dedim, bəs bığ neçə yaşında çıxır? Dedi 17-18 yaşlarında. Dedim, oğul, mənim bu bığım saçımdan 17-18 yaş cavandı, ona görə qara qalıfdı. Sora həməən cavan mənnən üzür istədi. Verdiyi suala peşiman oldu.

Hüseyn Saraclıdan belə məzəli söhbətləri çox eşitmişəm, xoşbəxtlikdən

yaddaşıma həkk olanları da az deyil. Bir dəfə yenə də özü danışdı. Deyirdi günlərin bir günü mənə Gədəbəyə qonax çağırırdılar. Bir necə gün mənə neçə lazımdı hörmət qoydular, məclisdər qurdular, nəmər-filan yıxdılar. Məclisdərin birində bu aşıklardan biri – adını demiyəyəm, dedi ki, ay Söyün əmi, nolur icazə ver əlim sənə sazına dəysin, bir-iki hava çalım. Dedim, niyə olmur, gətir çal. Gədəbəyin aşıklarının çoxu da zil oxuyandı. Gördüm bu cavan aşix sazımı zilə köklədi. O qədər fikir vermədim, dedim cavandı, qoy gözünün qurdunu öldürsün. Cavan aşix bir hava çaldı, iki hava çaldı, xülasə, beşdən artıx hava çalıf oxuyur, səs də qomroy kimi, hər şey yerində. Gördüm aşix getdikcə qızıdır. Düzü, bu mana bir az yer elədi, hirsdənən kimi oldum. Dedim, a bala, da bəsdı, bu saat sazı götürüf bəmə köklüyərəm gözdərin bərələ qalar. Zil oxuyanlar pəs kökdə oxuyamı bilər?! Oydu ki, bir az cavan aşığa öyüt-nəsiyət verdım. Gördüm o da bir az pərt oldu, öpüşüf-ayrıldıx.

Yaxşı yadımdadır, ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Dövlət Filarmoniyasında tez-tez aşix konsertləri təşkil olunardı. Taleyimdən çox razıyam ki, bu konsertlərdə mən də imkan olduqca iştirak edərdim. Yaxşı yadımdadı, 1958-ci ilin yay fəslində rəhmətlik ana babam Sultan Abdubağı oğlu mənə də özü ilə Filarmoniyanın yay zalında təşkil olunan konsertə aparmışdı. Həmin konserti bu günkü kimi (onda 12 yaşım vardı) xatırlayıram. Konsertdə müğənni və xanəndələrlə yanaşı Tovuz aşıqlarından Aşiq Əkbər, Aşiq İmran, Aşiq Mahmud, balabançı Abbas İsmayılov da iştirak edirdi. İlk dəfə idi belə bir mötəbər konsertə gəlmişdim. Uzun illər yaddaşımdan silinməyən o gecə, o aşıqlar bəlkə də sonrakı illərdə mənə aşiq sənətinə meyl etməyimə təkan verdi. Filarmoniyaya vaxtaşırı Şirvan, Gəncəbasar, Tovuz-Qazax-Gədəbəy, Borçalı, Göyçə aşıqlarının maraqlı konsertlərini təşkil edərdi.

Borçalı aşıqlarının konsertlərində hər vaxt Aşiq Əmrah Gülməmmədov, Kamandar Əfəndiyev və bir də Hüseyn Saraclı aparıcı simalardan idi. Bu sənətkarlara təkcə Borçalıda yox, Azərbaycan, Ermənistan, Orta Asiya, İran, Türkiyə kimi ölkələrdə də böyük sayqı var idi. Zaman-zaman Dövlət Filarmoniyası bu ənənəni yaşatdı. Ta 1982-ci ilə qədər Dövlət Filarmoniyası aşıqları təbliğ etmək missiyasına sadıq qaldı. Düzdür, sonrakı illərdə də tək-tük aşiq konsertlərinə yer verilirdi, ancaq belə konsertlər mütəmadi deyildi.

Borçalı aşıqlarının sonuncu konsertini yaxşı xatırlayıram. Çünki mən özüm də bu konsertin təşkilatçılarından biri idim. 1982-ci ilin yay fəslı başa çatmaq üzrə idi. Mərhum şair Hüseyn Arif rəsmi qeydiyyatdan keçməsə də “Aşıqlar Birliyi” adlı biri qurumu yaratmaqla məşğul idi. Demək olar ki, respublikanın bütün bölgələrində Hüseyn Arifin fəaliyyəti əks-səda verirdi. Onun rəhbərliyi ilə ayrı-ayrı bölgələrdə aşiq konsertləri təşkil edilir, bu kon-

setlər sonradan Filarmoniyada da öz əksini tapırdı. Hüseyn Arif demək olar ki, aşıq sənəti ilə ciddi məşğul olan bütün mütəxəssisləri öz ətrafına toplamışdı. Günlərin bir günü o vaxtkı Mədəniyyət Nazirliyinin metodik mərkəzində çalışan rəhmətlik İslam Salmanov mənə bildirdi ki, Hüseyn Arif təcili sənəni axtarır. Deyəsən bizim mərkəzin xətti ilə sənəni Borçalıya göndərəcək. Dedim nə işə göndərir? Dedi, nəzərdə tutulub ki, Dövlət Filarmoniyasında Borçalı aşıqlarının iki günlük konserti olmalıdır və sən də Borçalını yaxşı tanıdığı üçün ora ezam olunmalısan.

Hüseyn Ariflə görüşdüm. Məni o vaxtları Filarmoniyanın direktoru maestro Niyazinin yanına apardı. İlk dəfə idi ki, Niyazi ilə üzübüz dayanmışdım. Dedi oğul, mən Borçalı aşıqlarını yaxşı tanıyıram, xüsusən də Əmrahın, Kamandarın, Hüseyn Saraclının qüdrətinə yaxşı bələdəm. Ancaq biz bəstəkarlarda olduğu kimi eşitmişəm ki, onların da aralarında bir-biriynən yola getməyənlər var. Məsləhət bilərdim ki, iki günlük konsertin bir günündə Hüseyn Saraclının, o biri günü isə Əmrahla Kamandarın konserti olsun. Belə də razılaşdıq. Mən otaqdan çıxıb birbaşa Nazirliyin metodik mərkəzinə gəldim. Mərkəzin direktoru mərhum Əmir Mustafayev məni yaxşı qarşıladı və bildirdi ki, ezamiyyə xərcini bizdən alacaqsan. Sabah gəl, pasportunu da gətir, sənədlərini də al, birisi gün qatarla yola düş. Konsert günü də bəlli idi.

Borçalıda əvvəlcə aşıq Kamandargilə gedib gəlişimin səbəbini söylədim. Maestro Niyazinin təklifini də ona çatdırdım. Kamandar bu təklifə razı olmadı. Dedi, necə yəni, konsertin bir günü Əmrahla mən, o biri günü Hüseyn Saraclının dəstəsi. Borçalı birdi, onu parçalamaq olmaz. Kimin kim-nən arasının sərini olmasının mətləbə heç bir dəxli yoxdu. Hamımız hər iki gecədə bərabər olmalıyıq.

Həməm axşam Aşıq Ziyəddin Keşəli ilə onun “Jiquli”sində Saraclı kəndinə üz tutduq. Əvvəlcə Qasımlı kəndindən Aşıq Nurəddini də götürüb Hüseyn əmigi ilə gəldik.

Aşıq həyətdə dəzgahın üstündə sazını təmir edirdi. Bir xasiyyəti vardı, heç vaxt sazını təmir üçün ustaya verməzdi. Sazın harasındansa şirmayıları düşmüşdi, onları yapışqanla yerinə yapışdırırdı. Xoş-beş, on beşdən sonra əlindəki yapışqanı bizə göstərüb dedi bunun adına nə deyirsiniz? Dedim yapışqan. Dedi yaxşı fikirləşin. Nəsə başqa ad tapa bilmədik. Hüseyn əmi bıçğının altından gülümsəyərək dedi ki, bunun adı “tutqal”dır. Bir söz də bu gün belə öyrəndik. Gəlişimizin məqsədini ustada bildirdim. Niyazinin təklifini də nəzərinə çatdırdım. O da həmin an Kamandar kimi tutuldu. Dedi, bu nə təhər olajax, Əmrah incə barmaxlarınnan sazı göylərə qaldırjax, Kamandar hayınnan-harayınnan, zəngüləsinnən camahatı heyran qoyajax, bə

mən kiminən alajam xalxın könlünü? Bə qardaşın Kamandar bu işə neyə baxır? “Qardaşın” – deyəndə bildim ki, hara eyham vurur. Son illər Kamandarla aramızdan su keçmirdi. Gediş-gəlişimiz də çoxalmışdı. Üstəlik, Kamandar oğlum Elnurun kirvəsi idi. Elə bil demək istədi ki, uzun illər atanın, babannan bir öylü kimi olmuşux. Niyə məni də Kamandar kimi tutmursan? Dedim, ay Hüseyn əmi, Kamandar qardaşımdırsa, sən də əmimsən. Mən səni Kaman-dardan çox-çox qabax həm bir ustad kimi, həm də əmi kimi tanımışam. Konsertə qalanda Kamandar da səni kimi narahat oldu, dedi hər iki gecədə bərabər olmalıyıx. Beləcə Hüseyn əmiylə də razılığa gəldik. Bakıya gedəcək aşıqların siyahısı tutuldu.

Bakıda konsertin afişaları vurulmuşdu, Borçalı aşıqlarının azarkeşləri səbrsizliklə bu konserti gözləyirdilər. Yaxşı yadımdadı, konsertdən bir gün əvvəl L.İ.Brejnev sonuncu dəfə Bakıya gəlmişdi, o gedəndən sonra Filarmaniyada Borçalı aşıqlarının iki günlük konsertləri baş tutdu. Hər zaman olduğu kimi, aşıqlarımız tamaşaçı alqışına qərq oldular. Bu konsertin bir xeyri də ondan ibarət idi ki, iki böyük sənətkar – Hüseyn Saraclı ilə Kamandar Əfəndiyev arasındakı soyuqluğa son qoyuldu.

Ömrünün sonuna qədər Hüseyn Saraclının sazı kökündən düşmədi. Ən ağır məqamlarında belə ömürlük həmdəmi, şirmayılı sazı ilə ünsiyyətdə oldu.

Xatırlayıram, ölümünə hələ var idi. Artıq xəstə idi, özü bilməsə də xərcəngə tutulmuşdu. Tez-tez Sumqayıta gələr, Onkoloji xəstəxanada rəhmətlik, əvəzsiz cərrah, gözəl insan, xəstəxananın baş həkimi Şamil Əlizadə onu müayinədən keçrər, dava-dərmanını verərdi. Faxralı elinin bu mərd oğlu artıq Hüseyn əminin diaqnozunu təyin etmişdi. Ancaq ustada deməmişdi. Atam Hüseynqulu müəllimin orta məktəbdə ən sevimli şagirdi olmuşdu Şamil həkim, hər vaxt atamın-anamın, bizim hamımızın xətrimizi çox əziz tuturdu. Bir gün atama telefon açıb dedi ki, Hüseynqulu müəllim, sabah evimizdə xudmani bir məclis eləyib Hüseyn Saraclını da qonaq çağırmaq istəyirəm. Xahiş edirəm ailəliklə bizdə olasız.

Səhərsi, axşamüstü Şamil həkimin Montin qəsəbəsində yerləşən evinə getdik. Gözümüzə ilk öncə Hüseyn Saraclı sataşdı. Onu heç belə görməmişdim, çox üzülmüşdü, rəngi dəyişmişdi. Doğmaları kimi atamla, mənimlə görüşdü. Dəhlizdə Şamil həkimdən soruşdum, həkim, buna nə olub belə sınıxıb. Dedi, üstünü vurma, “o birindəndi” (yəni xərcəngdi), uzağı 3 ay ömrü qalıb.

1987-ci ilin təxminən, qış aylarından biri idi. İki gündən sonra mərhum alimimiz Əflatun Saraclı və mərhum professor Calal Abdullayevin təşəb-

büsü ilə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində Hüseyn Saraclı ilə fakültənin müəllim və professor heyətinin yadda qalan bir görüşü oldu. Xəstəlik ustadı üstələsə də sazı əlinə alan kimi dirçəlirdi; heç şey olmamış kimi çalıb-oxuyurdu. Çox təəssüflər olsun ki, bu gözəl görüşü nə videoya çəkən, nə də audio lentə yazan olmadı. Çox məzmunlu görüş idi. Məclisin şirin yerində Aşıq Hüseyn papağını çıxardıb, cib dəsmalını əlinə alıb alnını, boynunu silə-silə bir giley də elədi. Dedi, “əyə, zalım uşağı, hamınız keçəl-keçəl alimlərsiniz, ildə nə qədər tələbə qəbul etdirir pulu civinizə qoyursunuz, bir vidyodan, maqnitofonnan tapa bilmədinizmi bu günkü günü çəkeydiniz. Havağatan yaşıyjam, bu gün varam, savax yoxam”. Hüseyn Saraclının bu sözünnən hamı pərt oldu. Doğrudan da heç kimin yadına düşməmişdi bu günü tarixə salsın.

Heç kim ayrılmaq istəmirdi Hüseyn Saraclıdan Əflatun Saraclı, Vaqif Vəliyev, Cəlal Abdullayev, Aydın Rzayev, Ağa Laçınlı, Ədəbiyyat İnstitutundan Muxtar İmanov, mən, Hüseyn İsrailov və başqaları bu gecədən çox feyz aldığımız. Sonrakı günlərdə Universitetin qəzetində bu görüş haqqında yazı getdi, görüş iştirakçılarının bir yerdə şəkilləri də dərc olundu. Beləcə Hüseyn Saraclı ilə mənim də, adlarını çəkdiyim ziyalıların da son görüşü oldu. Heç üç ay tamam olmamış Hüseyn Saraclı Haqq dərgahına qovuşdu.

Allah rəhmət eləsin!

SUMMARY

Several Memories with Huseyn Sarachli

The presented article is dedicated to Huseyn Sarachli, his life and creative-activity, who is very famous ashug poet. The author writes his several memories with the poet and gives some humoristic episodes which talked by Huseyn Sarachli. The paper is very interesting for the people who are interested in folklore, ashug poetry.

Araşdırma

MAHMUD ALLAHMANLI
dr-professor

“KOROĞLU”NUN TƏDQIQINDƏ YENİ İSTİQAMƏT

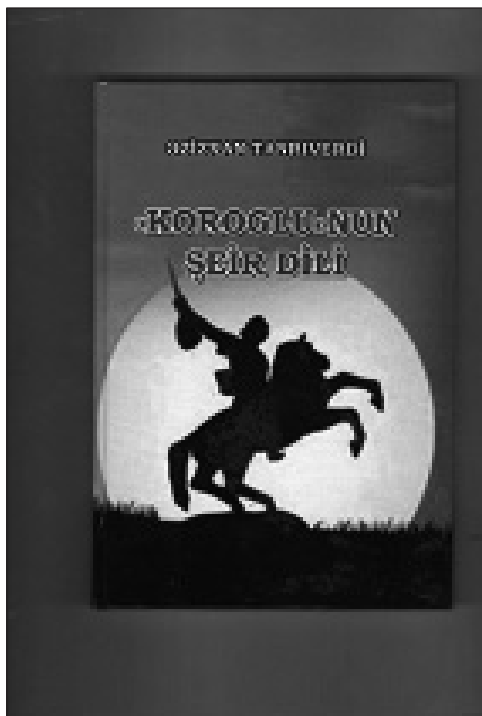

Azərbaycan xalqının yaratdığı möhtəşəm abidələrindən biri də “Koroğlu” dastanıdır. Bu dastanla bağlı düşüncələrimizi bölüşməzdən öncə bir məsələni vurğulayaq ki, Şərq və türk xalqları arasında “Koroğlu” qədər yayılmış ikinci bir dastan nümunəsi tapmaq çətinidir. Yadımdadır, kəndimizdə yaşlı adamlar uzun qış axşamlarında bir evə yığılardılar. “Koroğlu” dastanını bir nəfər ucadan oxuyar, qalanları isə diqqətlə qulaq asardı. İndi həmin vaxtdan uzaq illər keçir. Bir xatirə kimi həmişə onu xatırlayıram. Səhv etmirəmsə, bu dastanın 1949-cu il nəşri

idi. Kənddə ancaq bir nəfərdə vardı və o kitab ev-ev bütün kəndi gəzirdi. İndi düşünürəm ki, bu yaşlı, cavan, uşaq və s. böyük bir obanı öz ətrafına toplayan hansı hiss idi? Hansı sehrlə qüvvə idi ki, dastana bu qədər maraq yaratmışdı. Müxtəlif yaş dövrlərində “Koroğlu”ya müra-ciət etdim və hər dəfə də dastanın özünü sehrlə, möcüzə ilə dolu gördüm. Və dərk etdim ki, bu dastanın müqəddəsliyi, sehri, xalqın ruhunu ifadəsi ilə bağlıdır. Əsas olan da budur. Dastanlar, dastan düşüncəsi bütünlükdə türkün ruhunun, varlığının daşındığı başlıca bədii məkandır. Onun qədər iç aləmini ifadə edən və gələcəyə daşıyan tərəf, demək olar, çox azdır. “Yaradılış”, “Şu”, “Ərqənəkon”, “Bozqurd”, “Köç”, “Oğuz Kağan”, “Manas”, “Alpamiş”, “Corabatır”, “Edige”, “Uralbatır”, “Boqlandıbatır” və s. Bu siyahını daha çox uzatmaq da olardı. Ancaq əvəzsizliyi ilə dünya dastan təcrübəsinin nadir incisi, dünya bədii düşüncəsinin şah əsərlərindən hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” özünün mətn potensialı ilə bizə imkan verir ki, bu möhtəşəm abidə ilə digər dastan nümunələri arasında ciddi tipoloji təhlillər aparaq və bununla türk bədii düşüncəsinin geneologiyasını müəyyən-ləşdirək.

Bütün müşahidə və təhlillərimin əsasında dilçi, qorqudşünas alimimiz Əzizxan Tanrıverdinin yaradıcılığı durur. Buraya son illər kəlməsini də artırmaq istədim və yadıma düşdü ki, bu ifadə onun fəaliyyətində böyük bir hissəyə kölgə salmaq təsəvvürünü işarələyir. Çünki onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı yazdığı kitablar (on iki kitab) etiraf edək ki, Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin uğurlarıdır. Problemin aktuallığı, gərəkliliyi bir kitab, iki kitab yazmağa gətirib çıxarar. Bu qədər monoqrafik tədqiqatları ortaya qoymaq ancaq sonsuz sevginin, qeyri-adi gücün nəticəsidir. Özü də bu monoqrafiyalardakı hər bir problem tamamilə bir-birindən fərqli istiqamətləri özündə ehtiva edir. Ə.Tanrıverdi bu kitabları ilə bir istiqamətdə milli kökə bağlılığı ortaya qoyursa, digər istiqamətdə bu möhtəşəm abidədə hələ araşdırılmalı olan çox istiqamətlərin olduğunu vurğulayır. Elmin istiqamətini bura yönəltməyə çalışır. Deyəcəklərim dilçi, folklorşünas, qorqudşünas alimimiz Ə.Tanrıverdinin “Koroğlu”nun şeir dili” ilə bağlıdır. Və bütün müşahidələrimin əsasında da “Koroğlu” dastanı ilə bağlı apardığı təhlillər dayanır. Ancaq məsələnin mahiyyətinə varmaq üçün istedadlı alimimizin yaradıcılığının müəyyən tərəflərinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Düşünürəm, o, bu böyük və müqəddəs işə necə gəlib çıxmışdır? Əlbəttə, bütün müstəvilərdə bu ağır, həm də gərəkli işin başlanğıcında genetik yaddaşdan gələn dəyər və düşüncə dayanır. Ə.Tanrıverdi sadəcə olaraq onu ilahi bir gücün təsiri ilə hərəkətə gətirmişdir. Məsələnin ikinci tərəfində isə dilçi alimimizin həyat və yaradıcılıq yolu dayanır. Müəllifin içindəki nikbin ruh, öyrənmək və öyrətmək sevgisi ona istiqamət vermişdir. Böyük Azərbaycan şairi S.Vurğun “qüdrətini sizdən aldı mənim sazım, sözüm, dağlar” deyirdi. Ə.Tanrıverdi də qüdrətini türkün ruhundan, qəhrəmanlıq tarixindən, dünya nizamını yaratmaq və gələcəyə daşımaq istəyindən almışdır. Yazdığı kitablar: “Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri” (1996), “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adları” (1999), “XVI əsr qırçaq (poloves) dilinin qrammatikası” (2000), “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qərb ləhcəsi” (2002), “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili” (2006), “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz dünyası” (2007), “Dədə-Qorqud kitabı”nın dil möcüzəsi” (2008), “Dilimiz, mədəniyyətimiz” (2008), “Poeziyanın dili, dilin poeziyası” (2008), “Qədim türk mənəblərində yaşayan şəxs adları” (2009), “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (2010), “Dədə Qorqud kitabı”nda at kultu” (2012), “Dəli Kür” romanının poetik dili” (2012), “Dədə Qorqud kitabı”nda dağ kultu” (2013), məqalə və kon-franslardakı çıxışları bizə məsələnin mahiyyətinə daha diqqətli yanaşmağı diktə edir. Buraya pedaqoji fəaliyyətini, öyrəndiklərini tələbələrə mənimsətmək istəyini də əlavə etdikdə

məsələnin mahiyyəti daha da genişlənir. Fikrimizcə, xalqın milli-mənəvi mədəniyyətindən böyük sərvəti yoxdur. Bütün sərvətlərin, tikililərin, qalaların, abidələrin hamısının bir sonu olur. Aşınmalarla, itkilərlə üzleşir. Ancaq milli dəyərlərə, milli yaddaşa, etnos varlığına hesablanan “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi abidələr ölümsüzdür. Ə.Tanrıverdi türkün dil tarixini öyrəndikdən sonra bu kitablara gəlmişdir. Türk dilinin dil möcüzəsində sehrlənməklə onun dərinliklərinə baş vurmağa yönəlmişdir. Onu da əlavə edək ki, türkün dünyanın ən qədim xalqlarından olmasının göstəricisi məhz türk dilidir. Yuxarıda sıraladığımız dastanlar, digər folklor örnəkləri, inam və etiqadlar bir tərəf olaraq bunun təsdiqidir. “Koroğlu” dastanı özlüyündə yaddaş hadisəsidir və hansısa dövrün hadisəsi olmaqdan çox türkün bütünlükdə qəhrəmanlığı və mövcudluğunun nümunəsidir.

“Koroğlu”nun şeir dili” monoqrafiyası hansısa bir ovqatın, təsadüfün, təsadüfi hissini hadisəsi deyildir. Ə.Tanrıverdinin yaradıcılığına təsadüfilik yaddır. Onun həyat kredoşunda, bütün fəaliyyətində hər şey möhkəm nizama, dərin kökləri olan məqsədə hesablanır. “Koroğlu” eposu ilə bağlı monoqrafiyası da bu prinsipə hesablanmışdır. Monoqrafiyanın mahiyyətinin açılışına keçməzdən öncə dilçi alimlə bağlı bir məsələni, özü də ciddi olanı açıqlayım. Bu onun mövzunu sevməsi, tədqiq edəcəyi problemlə yaşamasıdır. Böyük və ciddi məsələdir. “Koroğlu”nun şeir dili” monoqrafiyasını da belə yazmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya çalın-çarpaz yollar gəlir. Görkəmli yazığımız İ.Şıxlının “Dəli

Kür” romanı da bu yolun möhtəşəm abidəsidir. Etiraf edək ki, dünya roman arenasında duracaq roman nümunə-mizdir. Ə.Tanrıverdi “Dədə Qorqud”dan, “Dəli Kür”dən “Koroğlu”ya gəlib çıxmışdır.

Monoqrafiyanı oxuduqdan sonra gəldiyim bir qənaəti əvvəlcədən deyirəm: bu da ondan ibarətdir ki, “Koroğlu”nun şeir dili” ilə “Koroğlu” dastanının tədqiqində yeni mərhələ başlayır. Son dövrlərdə bəzi istisnalar nəzərə

alınmazsa, Azərbaycan folklorşünaslığında bu möhtəşəm abidə ilə bağlı düşünülmüş, məqsədli tendensiyalar, qarayaxmalar əndazədən çıxmaqdadır. Bu millətin, etnosun genefonduna, milli-mənəvi dəyərlər sisteminin dağıdılmasına yönəlmiş məqsədyönlü siyasətdir. Qaçaq Nəbiyə, C.Məmməd-quluzadəyə, N.Nərimanova, S.Vurğuna və s. kimi böyük şəxsiyyətlərə olan hücumlar da bura daxildir. Xalqa yönəlmiş olanlardı. Xalq qəhrəmanı Koroğlunun heykəlinin qoyulmasında da bu hal özünü göstərdi. Dövlət Koroğlunun abidəsinin ucaldılması ilə bağlı lazım olan addımı atdı. Ancaq bu işin icraçıları xalqın yaddaşında olan Koroğlunu yaxşı təqdim edə bilmədilər.

“Koroğlu” Azərbaycan xalqının yaratdığı şah əsərlərdəndir. Xalqımızın ruhunun, varlığının ifadəsidir. Təəssüf ki, son dövr tədqiqatlarda “Koroğlu”nun Azərbaycandan uzaqlaşdırılması, mənşəyinin başqa yerlərdə axtarılması tendensiyası özünü göstərməkdədir. A.H.Samoyloviç “Dədə Qorqud və Koroğlu haqqında əfsanələr” məqaləsində son olaraq bu qənaətə gəlir ki, “Koroğlu – yəni kor kişinin oğlu, bu ad çox qədimdir, bunun yayılması ilə əlaqədar olaraq Koroğlu – yəni bir qəbir oğlu sonradan meydana gəlmişdir”. H.Rumlunun, İ.Münşinin, Ö.Çələbinin, İ.P.Petruşevskinin, X.Koroğlunun və başqalarının tarixi müstəvidə yanaşmaları daha ciddi təhlilləri zəruriləşdirir. V.Xulufunun, Ə.Ağayevin, M.H.Təhmasibin, P.Əfəndiyevin, F.Fərhadovun, İ.Abbaslının, M.Həkimovun və başqalarının dastanla bağlı mülahizələri sırf dastanın mahiyyətini açmağa yönəldilmişdir. Folklorşünas P.Əfəndiyev dastanla bağlı mənbələri Azərbaycan elminin, folklorşünaslığın üzünə açdı. Dissertasiya səviyyəsində ilk olaraq geniş araşdırmalara qərar verdi. Və belə nəticəyə gəldi ki, “Koroğlu” dastanı ilk qaynağını Azərbaycandan alır. Doğurdan da, “Koroğlu” ilk qaynağını Azərbaycandan almış və buradan digər ərazilərə, regionlara yayılmışdır. Başqa xalqlar Azərbaycan dastanının təsiri ilə özlərinin düşündüyü “Koroğlu”nu yaratmışlar. Təkrarən deyirik, Azərbaycan “Koroğlu”su qaynaqdır, kökdür, özəkdir. Və son olaraq əlavə edirik ki, “Koroğlu” dastanı Azərbaycan xalqının ürəyinin başından qopmuşdur.

Son dövrlərdə “Koroğlu”nun nəşrləri ilə bağlı müəyyən tendensiyalar da özünü göstərdi. Bəzi folklorşünaslar kabinetlərdə “Koroğlu” dastanının yeni variantlarını yazmaq yolunu tutdu və yeni variant adı ilə xalqa təqdim etməyə çalışdı. Bunlar hamısı folklorşünaslığa məlumdur və ciddi səhvlərdir. Ə.Tanrıverdinin “Koroğlu”nun şeir dili” özlüyündə bu tendensiyalara, son dövrlərdə baş alıb gedən qeyri-ciddiliyə bir cavabdır. P.Əfəndiyev də bir qədər əvvəl baş verənlərə cavab olaraq “Dünyaşöhrətli dastanımız

“Koroğlu”nu yazdı. Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd edək ki, Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” uvertürası dastanın özündən gələn əzəmətin, xalqın qəhrəmanlığının, ruhunun ifadəsi kimi ortaya çıxmışdır. “Koroğlu”nu dərk etmək üçün həmin uvertüranı dönə-dönə dinləmək və onu duymaq, yaşamaq lazımdır. Haqqında söhbət açdığımız tədqiqatın müəllifi Ə.Tanrıverdi türkün şeir, musiqi (saz), qəhrəmanlıq ruhunu duyaraq, yaşayaraq “Koroğlu”nun şeir dili”nə gəlib çıxmışdır. Artıq bu koroğluşunaslıqda yeni dalğanın gəlişindən, milli oyanışın təkrarlanmasından xəbər verir. Kitabdakı bəzi başlıqları qeyd edirəm: “Koroğlu”nun şeir dilinin tədqiqi tarixi”, “Koroğlu”nun şeirlərin semantikasi”, “Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud kitabı” müstəvisində”, “Koroğlu”nun şeir dili Qurbaninin poeziyası müstəvisində”, “Koroğlu”nun şeir dili tarixi-linqvistik müstəvidə”, “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə tələffüzünün transkripsiyası”, “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında obrazlılığın təzahürü”, “Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü”, “Koroğlu” şeirlərində obrazlılığın leksik səviyyədə təzahürü”, “Koroğlu” şeirində obrazlılığın qrammatik səviyyədə təzahürü” və s. Göründüyü kimi, bu başlıqlar “Koroğlunun şeir dilinin elə bir funksional tərəfi, hətta epizodik səviyyədə elə bir məqamı yoxdur ki, özündə ehtiva etməsin. Bu başlıqların hər biri dastanın poetik sistemini, onun düşüncə sxemini, bütünlükdə etnosun yaddaş mexanizmlərini bir bütöv olaraq əhatə edir və eyni zamanda gələcək araşdırma istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Tədqiqatçı çox doğru olaraq vurğulayır ki, “Koroğlu” eposu dilimizin, ədəbiyyatımızın, tariximizin, ümumən mədəniyyətimizin ən nadir incilərindən biridir, şah abidəmiz “Dədə Qorqud”un məntiqi davamıdır. Nə az, nə çox, düz dörd yüz il əvvəl “xalqımızın bağından bir vulkan kimi püskürüb” (N.Cəfərov). Babalarımızdan, dədələrimizdən bizə miras qalmış bu möhtəşəm abidə bu gün də öz təravətini itirməyib, bu gün də bizimlədir və həmişə bizimlə olacaq” (səh. 3). Doğurdan da, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə “Koroğlu” arasındakı bağlar, məntiqi davamlılıq məsələsi özlüyündə bütün tərəfləri ilə etnosun ruhuna, tarixinə, mənəvi varlığın ucu-bucağı görünməyən dərin qatlarına dayanır. Etiraf edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” elm aləminə məlum olduğu vaxtdan bəri, yəni iki yüz ildir araşdırılır, yozulur, müxtəlif təhlillərin, elmlərin, nəzəriyyələrin mövzusunə çevrilir, yenə də sözə, monoqrafik araşdırmalara ehtiyac doğurur. “Koroğlu”da da belədir. Ayrı-ayrı versiya və variantları, nəşrləri və onlar ətrafında aparılan təhlillər, toplularda gedən nümunələr dastana olan marağın faktı kimi özünü göstərir. Dastançı aşuqların formalaşmasında və dastan ənənəsinin yaşarlığında “Koroğlu”nun təsir

dairəsi böyük bir sferanın mövcudluğunu düşünməyi zəruri edir. Koroğluxan aşıqlar məhz “Koroğlu” dastanının müəyyənləşdirdiyi termindir. Eləcə də “Koroğlu” havalar silsiləsi bunun tipik nümunəsidir. Bu havalarda, “Koroğlu” şeirinin poetik möcüzəsində Koroğlunun əzəmətinin, “hoydu, dəlilərim, hoydu” çağırışı, igidliyinin sonsuzluğu, Koroğlunun dəli nəərəsi, Qıratın kişnərtisi, at nallarının ayaq səsi, Çənlibelin bir məkan olaraq müqəddəsliyi, Qoşabulaq sehri, xan Eyvazın təkə-türkmənliyi, Nigar xanımın qadın ucalığı, dəlilərə analıq funksiyası və s. cəmlənir. Aşıq Cünunun el sənətkarı kimi fəaliyyəti boy göstərir. Qoç Koroğludan Şair Koroğluya, Aşıq Koroğluya yollar görünür və onlar bir nöqtədə fenomenal səviyyədə qovuşur. Daha doğrusu, biri digərini tamamlayır. Koroğluluğu formalaşdırır.

Kitabdakı başlıqlardan biri “Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud” kitabı müstəvisində” adlanır. Türk dastan ənənəsi kimi, türk şeir ənənəsi də mahiyyəti ilə bədii düşüncənin dərin qatlarını aydınlaşdırmağa, inkişaf sxemini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan məsələdir. Və eyni zamanda folklorşünaslığın, bütünlükdə ədəbi-nəzəri fikrin vacib problemi olaraq müxtəlif mətn müstəvisində konseptual yanaşmaları zəruri edən problemdir. Düzdür, bu istiqamətdə mahiyyətə yönəlikli müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Əmin Abidin bu istiqamətdə gördüyü gərəkli işlər var. Ə.Tanrıverdi də məhz “Koroğlu”nun şeir dilini “Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə təhlilə cəlb edir. Monoqrafiyada xüsusi olaraq bir tezis vurğulanır: “Heç şübhəsiz ki, bu abidələr qarşılaşdırılarkən ən əsas, ən zəruri dil vahidlərinə istinad olunmalıdır. Elə dil vahidlərinə ki, bu abidələrin oxşarlıqlarını, daha doğrusu, Koroğlu”nun “Kitab”ın məntiqi davamı kimi meydana çıxıb formalaşmasını müxtəlif bucaqlardan təsdiqləyə bilsin. Həm də elə detallara ki, problemin görünməyən tərəflərinə, gizli məqamlarına işıq sala bilsin” (səh.81). “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” təkə etnosun qəhrəmanlıq tarixini, keçib gəlidiyi yolu aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır, türkün dil tarixini, bədii düşüncəsinin mükəmməlliyini, sxemlərini müəyyənləşdirmək müstəvisində də bir fakt bolluğu, müstəsna mənbə olması ilə xarakterizə olunur. Ə.Tanrıverdi də “Kitabi-Dədə Qorqud”dan “Koroğlu”ya məhz bir istiqamətdə bu böyüklüyü, möcüzəni dərkədən gəlmişdi. Ona görə də bu abidələrin birinin digərinə bağlanması müxtəlif baxış bucaqlarından görünməsini zəruri problemə çevirir və həllini konkret nümunələr əsasında aydınlaşdırır. Məsələn, “Kitab”ın dili üçün səciyyəvi olan “e” saitinin uzanması, eləcə də labiallaşma”, “müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan leksik vahidlərin hər iki abidənin dili üçün

xarakterik olması” başlıqları altında qaldırılan problemlər bu istiqamətdə digər mənbələrin də izlənməsini və daha əhatəli təhlilləri zəruri edir. Ayrı-ayrı obrazların dilində səslənən və onların mahiyyətini ifadə edən mətn nümunələrinin iki abidə əsasında təhlili XIX əsrdən bu yana söylənən Koroğlunun şairliyi məsələsinin, şeir dilindəki zənginliyi probleminin gərəkliyini təkrarən qaldırır. Həm də vacib məsələ kimi işlənmə aktuallığını ortaya qoyur. “Sovremennik” jurnalı (1856) xüsusi olaraq vurğulayır ki, Koroğlu azərbaycanlıların milli qəhrəmanı, milli şairidir. Dastanı ilk dəfə kitab kimi elm aləminə təqdim edən A.Xodzko başlanğıc yazısında xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, “Koroğlu həyatında baş vermiş hər bir hadisəyə dair mahnılar qoyub getmişdir”. “Kavkaz” qəzetinin 1847-ci il nömrəsində X.Calalov buna yaxınlığı ilə səsləşəcək fikirlər söyləmişdir. Ə.Tanrıverdi XIX əsrdən bəri tezis və epizod səviyyəsində söylənilənləri sistemli şəkildə təhlil etmiş və etnosun mahiyyət məsələsi kimi qiymətləndirməyə çalışmışdır. Qazan xanın, Dirsə xanın, Baybörə xanın, Selcan xatunun, Koroğlunun, Nigar xanımın, Dünya xanımın və s. obrazların dilindən gətirilən nümunələr fakt olaraq məsələnin mahiyyətinin açılması və daha dərin qatlarının aydınlaşmasına şərait yaradır. Bu bölmə (“Koroğlu”nun şeir dili “Dədə Qorqud kitabı müstəvisində”) Azərbaycan elmi-nəzəri fikri üçün tək cə araşdırılma aktuallığı kəsb etmir, həm də yeni tədqiqatların yaranma gərəkliyini aktuallaşdırır.

Monoqrafiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri Qurbani ilə “Koroğlu” şeirinin poetik sisteminin müqayisəli təhlilidir. Məlum olduğu kimi, S.Mümtaz Qurbanini aşığı sənətinin babası adlandırır. Bu səbəbdən də belə tipoloji təhlillərin “Koroğlu” və Qurbani arasında aparılması təbii və uğurlu təsir bağışlayır. “Heç şübhəsiz ki, “Koroğlu”dakı şeirləri Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi aşıqların, eləcə də Vidadi, Vaqif kimi şairlərin əsərləri ilə müqayisə edərək tutarlı arqumentlər gətirmək mümkündür, Məsələn, qeyd oluna bilər ki, “Koroğlu”dakı “əzəldən biləydim sənin halını” misrası ilə Vidadinin “sənin ki, halını biləm əzəldən” misrası forma və semantika baxımından, əsasən, eyni xətdə birləşir. Amma, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Koroğlu” dastanındakı şeirlər daha çox Qurbaninin poeziyası ilə səsləşir” (səh.116). Fikrimizcə, “Koroğlu” dastanı bütünlükdə aşığı yaradıcılığının hadisəsidir. Aşığın bəşər mədəniyyətinə töhfə etdiyi abidədir. Sazdan, ustadların sinəsindən keçməklə cilalanmış və bu əlçatmazlığa gəlib çatmışdır. Xalq şairi S.Vurğun xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “ola bilsin Koroğlunun bu və ya digər igidliyi unudulsun, ancaq şair Koroğlunun şeirləri heç vaxt xalqın hafizəsindən silinməyəcək”. S.Mümtaz toplularında

Koroğlunu şair kimi təqdim edir. Folklorşünas M.Həkimov da onu bir aşıq kimi tərtib etdiyi toplularda verir. Biz Koroğlunun tarixi şəxsiyyət olaraq hansı səviyyədə şeirlər yazmasını, aşıq kimi çaliboxumasını yüzə-yüz təsdiq edə bilmirik. Ancaq bizə belə gəlir, bütünlükdə Koroğlu qəhrəmanlığının reallığında aşılıq da bir tərəf kimi dayanır və xalq onu məhz həmin dəyərlərdən çıxış etməklə qəhrəman, şair, aşıq kimi dastanlaşdırmışdır. Koroğlunun dastanlaşması onun aşılıq və şairliyi ətrafında söhbətlərə, fikir ayrılıqlarına şərait yaratmışdır. Koroğlunun qoşmaları haqqında mülahizələr yürüdən A.Xodzko yazır: “Koroğlunun təbii qayalarından, büllur fəvvarələrdən fantan verən, dağ çeşməsi kimi saf və təmiz improvizasiyaları – mahnıları, qoşmaları heç bir çətinlik olmadan öz-özünə qəlbinin dərinliyindən axıb gəlmişdir”. Doğurdan da, Koroğlunun qoşmaları təbii qayalarından, büllur çeşmələrdən fantan vuran bulaqları, onların saflığı və təmizliyini xatırladır. A.Xodzkonun bir fikrini də deyirəm: “Şərq poeziyası bununla fəxr edə bilər”. Doğurdan da, dastandakı şeirlər özünün mükəmməlliyi ilə klassik sənət abidəsidir. Məhz bu şeirlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gələn qeyri-adiliyin elə eyni əvəzsizlikdə davamıdır. Ə.Tanrıverdi də Qurbani şeirlərini Koroğlu şeirləri ilə müqayisədə təqdim edir. “Başı çənli, qarlı dağlar, qal indi” (Qurbani), “Qarşı yatan qarlı dağlar, dağlar, səndə qarım qaldı” (“Koroğlu”) və s. müqayisələr bizə imkan verir ki, məsələyə daha ciddi müstəvidə diqqət yetirək.

“Koroğlu”nun şeir dili tarixi-linqvistik müstəvidə” adlanan hissə dastanın mətn informasiyasına bir başqa istiqamətdə diqqət yetirilmənin hadisəsidir. Ə.Tanrıverdi bunun istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında ədəbi tələffüzün transkripsiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə tələffüzünün transkripsiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının leksikası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının frazeologiyası;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının morfoloji xüsusiyyətləri;
- “Koroğlu”dakı nəzm parçalarının sintaktik xüsusiyyətləri (səh. 120).

Bunlar “Koroğlu” şeirinin öyrənilməli tərəfləridir. Ə.Tanrıverdi dastanın mətn konstruksiyasında araşdırılmalı olan hələ çox tərəflərin, fonopoetik, morfo poetik, sintaktik mahiyyətin öyrənilməsini bir zərurət kimi qarşıya qoyur. Burada mühüm tərəf kimi mənə daha çox maraqlı gələn istiqamətlərdən biri “Koroğlu”dakı nəzm parçalarında şivə tələffüzünün transkripsiyası” prob-lemidir. Folklorun əsas keyfiyyət göstəricisi bədii mətnin yazıya alınmasında söyləyici üslubunun saxlanmasıdır. Dastanda poetik sistemi gücləndirən, ona yeni dəyər gətirən faktorlardan birisi, həm də birin-

cilərdən birisi şivə tələffüzünün yazıya alınmasıdır. Bizə belə gəlir ki, aşıq repertuarının işlənməsinin zamanı gəlib çatmışdır. “Dəli könül talaşında, can qovrulu ataşında” (səh. 126) fonopoetik sistemin canlılığına hesablanmışdır. “Koroğlu” dastanının möhtəşəmliyi həm də ondadır ki, mətnin fonopoetik, morfo-poetik, sintaktik strukturu bütünlükdə məna yaratmağa, poetik sistemin mükəmməlliyinə xidmət edir. Səs simvolizmi, səs təqlidi və səs assosiasiyasında dastan bütövləşir. Bütün bunlar sözün məna yaddaşından janr məzmununa qədər böyük bir sistemin mövcudluğu və açılma zərurətini işarələyir.

Monoqrafiyada nəzm parçalarının leksik layları - hərbi terminlər, titullar, vəzifə adları, musiqi alətlərinin adları, ərzaq adları, geyim adları, antroponimlər, toponimlər, zoonimlər, leksik-semantik söz qrupları və s. konkret faktlar əsasında təhlil olunur. “Koroğlu” dastanının mətn paradiqması bütün hallarda obrazlılığa, mətnin ekspres-sivliyinə xidmət edir. “Mərd dayanar, namərd qaçar, meydan gumbur-gumburları”, “qoç quzudan quzu törər, qoç olur”, “mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi” müxtəlif kontekstləri, üslubi meyilləri, arxetipləri özündə qovuşdurur. Ona görə də dastanda fəvqəlməkanlıqdan fəvqəlməkanlığa qədər böyük məsafə, rəngarəng üslubi situasiyalar müşahidə olunur. Düşünürəm ki, Əzizxan Tanrıverdinin “Koroğlu”nun şeir dili” monoqrafiyası koroğluşunluqluğa açılan yeni qapıdır.

SUMMARY

New stage in the Research of Koroghlu

One of the marvelous monuments created by Azerbaijan people is the epos of Koroghlu. The article is dedicated to the recent years' researches of Koroghlu. Specifically, the scientist Azizkhan Tanriverdi's creative-activity, his valuable works are analyzed. His work on “Poetry language of Koroghlu” is emphasized specifically and appreciated as the success of Azerbaijan literary-theoretical idea.

Unutsaq, unudularıq...

QAŞDAR ƏLİYEV
yazıçı-publisist

PAPAĞI BAŞINDAN DÜŞMƏYƏN DAĞLAR

Vallah - billah kim nə deyir desin, dünyada erməni qədər xain, paxıl, mad-dimənəviyyat oğrusu, gözü daim özgə torpaqlarında olan zəlil bir məxluqat yoxdur. Çox mənbələr aradım axtardım. Göydə Tanrı, yerdə heç bir dövlətlə razılaşmayan, bəşər boyu bircə kənd statusunda heç bir xəritədə yurdu, məkanı olmayan bu tərsələr necə xəlv olunub, hardan gəlib qulağımızın dibində torpaqlarımızda peyda olublar, kimlərin dəstəyilə ömründə ilk dəfə özlərinə yer edib dövlət də yaradıblar?

Qəribə də olsa, Şuşa rayonunda 8 il birinci katib işləmiş, ali məktəbə qəbul üçün hazırlıq kursunda birgə təhsil aldığımız, parlaq istedad sahibi, Respublika Nazirlər kabinetində çalışmış Nizar Hacıyevin «Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər» adlı 200 səhifəlik kitabını dönə-dönə oxuyandan sonra belə qənaətə gəldim ki, bu gərəkli kitab erməni deyilən məxluqun yaranışı və bu günkü terror və qaniçən kimi dünyaya bəla olması barədə tutarlı faktlara istinadən yarılib.

- Sən alçaqsan, oğrusan, zəlilsən, şərəfsizsən, çünki sən ermənisən – A.S.Puşkin.

- Yer üzünün əhrimanı (Allaha asi çıxanı) erməni, insanlığın düşmənidir, düşmənidir, düşməni. – Sədi Şirazi.

- «Əlahəzrət, mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verməyin! Onlar elə tayfaldır ki, həmin yerlərdə bir neçə on il yaşayan-dan sonra dünyaya hay - küy salaraq bura bizim dədə-baba torpaqlarımızdır deyərlər». - A.S.Qribayedovun rus imperatoruna məktubundan.

Dünyada əxlaqsızlığın bünövrəsini ermənilər qoymuşlar. – K.Marks.

Rus çarizminin «Rusiya-İran (1812-1928-ci il) müharibəsi» tarixi baxımdan adı yanlışdır. Çar ordusunun Cənubi Azərbaycana yürüşü, Azərbaycanın işğalı, farsın bircə əyatəlinin də bu 16 ildə məşəqqətlərə

məruz qalmaması əsas verir ki, bu işğal müharibəsinin adı «Rusiya-Azərbaycan» müharibəsi adlan-dırılınsın. Necə ki, XX əsrin əvvəllərində də sonunda da Sovet İmperiyası tor-paqlarımızın az qala yarısını (Dağıstan, Borçalı, indiki Ermənistan) zor gücünə Ermənistana, Gürcüstana, Rusiya federasiyasına birləşdirmişdir. Sovet imperiyasının 73 illik hakimiyyətində üst-üstə baş katiblərin köməkçiləri ermənilər olmuşdur. S.Şaumyan Leninin, A.Mikoyan Stalinin, S.Vazyan, Xuruşovun Şahnazaryan, Z.Balayyan, Aqanbekyan, S.Kapantikyan M.Qorbaçovun sağ əli olmuşlar. Respublikamızda isə Qriqoryanlar, Markaryanlar, Sumbat-toprid-zələr, Naxçıvanda İsakyan, Orbelyan, Akopyan, Xaçaturyan, Azərbaycan Bol-şevik Siyasi idarənin rəis müavini sonralar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ali məhkəməsinin sədri işləmiş Orbelyan 30-cu illərin qanlı-qadalı dövrlərində MKVD, xalq komissarları, Bolşevik siyasi idarələrinə soxularaq 200 mindən çox azəri türklərinin Sibirin qışda boranlı-şaxtalı, yayda susuz isti səhralarına sürgün edilməsində xüsusi rol oynamışlar.

Azəri türklərinə qarşı daim düşmənçilik aparan rus çarizminin məkrli siya-sətinin davamını Sovet imperiyası həyata keçirmişdir. Dünya siyasətində həmişə ermənilərə vəd verilir ki, sizə dənizdən dənizə Böyük Ermənistan yara-dacağıq.

Sibir sürgününə göndərilən 200 mindən çox azəri türkünün guya qayğıları ilə məşğul olmağı Qazaxıstan MK-nın III katibi Levon Mirzəyana tapşırılmışdı. Elə ki, sürgün olunanlar bir vilayətin iqliminə uyğunlaşırdı Levon Mirzəyan onların yerini Pavlodora, Novosibikə, Taldı kurqana, Qaraqandaya, Aktunbinskə, Semipalatinskə – bir sözlə bir-birindən sərt iqlim vilayətlərinə də-yişirdi. Necə deyərlər, sürgündən sürgünə göndərirdi ki, öz-özünə qırılıb məhv olsunlar. Belə yerdəyişmələrdən sağ qalan və 1955-ci ildə bəraət alıb doğma yurduna qayıdan atası Kərbalayı Kərimin, anası Kərbalayı Fatmanın qızı Zərif nənə o niskilli günləri 90 yaşınadak hər gün danışdı. Bir dəfə onun yaralı yerinə toxundum, dedim: «Zərif nənə, indi doğma yurda qayıdıb, sönmüş ocağı yenidən ailəlikcə, nəvə-nəticəlikcə yandırırısan. Qarlı Sibirdən yadında qalanı nədir?» Zərif nənə eyvanın bir küncündə divara söykənmiş əl kirkirəsini göstərib dedi: «Naxçıvandan yük qatarı ilə çıxanda erməni konvod bu kirkirəni nə məqsədlə apardığımı görüb başına qaldıraraq vaqonun döşəməsinə elə çırpdı ki, daşın üst tayı sındı. Bu yaralı daş mənimlə Sibiri dörd dolanan-mışdır. Neçə-neçə imkansız ailəni arpa-qarğıdalı yarması ilə bu kirkirənin hesa-bına yeraltı dəyələrdə ölümün pəncəsindən qurtarmışam. Kənddə evimizin gəvə-kilim fərməsi aşıydı altında adam qalardı. Qərib-qürbətdə isə insafılı qa-zaxların sinilərdə,

badyalarda ianə kimi verdiyi, əl tutduğu dən-düş hesabına dolanırdıq. Quşbaşı qar yağanda elə bil içimə yağırdı. Allı-günü ev-eşiyimizdən ayrılıb sitəmə düşər olmuşduq. İki bayatını sürgün illərində hey çəkmişəm:

*- Qar qalandı,
Qar yağdı, qar qalandı.
Qarğalar Laçın oldu
Laçınlar qarğalandı.*

Bir də, ay qardaşım nəvəsi, qərib-qürbət yerlərdə kollara qonub yanıqlı səsi ilə hop-hop quşu oxuyanda kəndimizin zirvəsi yerlə göyün birləşdiyi Ərəci, Üç qardaş, Camal qalası, Həsirxana, Ağ qaya dağları gözüm önünə gəlirdi:

*Osan dağlar,
Həmənki osan dağlar.
Bizi qürbətə saldın,
Bir əri, usan, dağlar.*

Papağı başından düşmƏz dağlar

Tanrı türk qadınıni da dözümlü yaradıb. Görün Zərif nənəni kim qoyunda böyüdüb? – Kərbəlayı Fatma! Keçili Repressiyaları ilə bağlı kəndə gə-lən, Kərbəlayı Fatmadan qardaşı oğlu Qaşaq Quşdanı tələb edən ki, «gəlsin təslim olsun, kəndi dağıtmayaq» - deyən Azərbaycan Bolşevik siyasi

idarəsinin Naxçıvan Diyar şöbəsinin rəisi Yaqubova (Sonralar NKVD-nin xalq komis-sarı, 1937-1942-ci illərdə bir neçə min Azərbaycan vətəndaşının Qazaxstan səhraları və Sibir çöllərinə daim sürgün edilməsi üçün tərtib edilən siyahını im-zalamışdır - S.Zeynalov: Tarixin qanlı yaddaşı. Bakı-Gənclik 1999. səh.23-24), Naxçıvan sərhəd zastavasının rəisi general Nikişyevə Kərbəlayı Fatma nə cavab verir? Can-cüssəcə rus generalı qamətdə olan Kərbəlayı Fatma elə hiddətlənir ki, iki əllə generalı çiyinli, paqonlu yaxalayıb yerə yıxaraq onun baş-gözünü yumuruqlayır. Yerdən qalxan general tapançanı çəkib Kərbəlayı Fatmanı vurmaq istəyəndə Yaqubov silahı tutur, deyir bizdə qadına güllə atmırlar, yaxşısı budur həbs edək. Elə orada Kərbəlayı Fatmaya atüstü 5 il həbs kəsilir. Evə dönməyə, paltarını belə dəyişməyə imkan vermədən təsdiq edilən ittihamla bir başa qatarla Petropovlovsk (Sankt Peterburqdakı) qalasına göndərilir. Hə-mişə qoyun-qoltuğunda qızıl düyünçəsi gəzdiren Kərbəlayı Fatma qızılları qala rəisinə verib zindandan qaçaraq kəndə gəlir. İkinci dəfə tutulanda Bayıl həbsxanasının yuxarı mərtəbəsindən mələfələri uc-uca düyür, yenə qaçır, üçün-cü dəfə həbsdən qaçarkən Arazın lal axar burulqanını dayaq bilib suda boğularaq həlak olur. Görkəmli akademik Ziya Bünyadov Naxçıvan torpağının qorxmaz, fədakar qadını Kərbəlayı Fatma haqqında «Qırmızı Terror» kitabında belə yazır:

- «Kərbəlayı Fatma Məşədi Mehdiqulu qızı, Keçili kənd sakini, 50 yaşında, bitərəf, bisavad, qolçomaq, ərli – antisovet təbliğatı aparmasına, bənditləri ərzaq və sursatla təmin etməsinə, Sovet hakimiyyətinin devrilməsi çağırışlarına və kəndlilər arasında böyük nüfuz və hörmətə malik olmasına görə beş il həbs düşərgəsində saxlanılsın» (Bakı, Dövlət nəşriyyatı 1993, səhifə 30).

Sonralar Qazaxstan sürgünündə olan, Toldıkurqan vilayəti Kirov rayonu çuğundur sovxozundakı məktəbdə çeçen, tatar, bolqar, azərbaycanlı sürgünlə Kərbəlayı Fatma heç üç gün də həbsdə qalmamış, qaladan qaça bilmişdir. Sovet imperiyası bu qisası onun 14 yaşlı oğlu Məmməd Hənifədən çıxmışdır. Yeni həddibuluğa çatmayan xalq düşməninin oğludur deyə məhkəmə kolleji-yasının 7 iyun 1930-cu il qərarı ilə bu tifili Volqa - Baltik kanalının ağır katorqa işində uşaq düşərgəsində işləməklə 6 illik həbs cəzasına məhkum etmişdir.

1905-1907 və 1915-1918-ci illərdə təkcə Naxçıvan torpağında 73 mindən artıq azəri türkünün soyqırımına məruz qalaraq qırılmasına baxmayaraq pöhrələyib gəlmişik. Ulu öndərin 1998-ci ildə Mart Soyqırımı ilə bağlı fərmanı ərəfəsində yuxarıda adını çəkdiyimiz Zərif nənənin nəvəsi Həsən Pakistan

Döv-lət Universitetində əlaçı tələbə olarkən rus, ərəb, fars, ingilis, lohr dillərini 5 min tələbə arasında mükəmməl öyrənərək Pakistan Səfərdə olan Ulu öndərə prezident Əziz Müşərrəf məlumat verir. Ulu öndər Heydər Əliyev gənci qəbul edir:

- Ay oğul, hardan gəlib burada təhsil alırsan?
- Azərbaycan, Şahbuzun Keçili kəndindən.
- Ata babaların kimlərdi?
- Qazaxstan sürgünündən qayıdan Valehin nəvəsiyəm.

Ulu öndər gəncin uğuruna çox sevinir, təhsildən sonra Həsən Məmməd-zadəni Pakistan-Əfqanıstan səfirliyimizdə müavin vəzifəsinə təyin edir. Uğurla çalışan gənci sonralar prezident aparatında məsul işə irəli çəkir. Hazırda prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Həsən Məmməd-zadə Litva respublika-sında səfir vəzifəsində çalışır, özü də respublikamızdan kənar ölkələrdə çalışan diplomatların ən gənci kimi.

Yerin behişt olsun Zərif nənə! «Gözünü aç, indi də qoldan tutan, vətənin yadigarı kimi qürbətdə əzizləyib vətənə qayıtdığın əl kirkirəsini bağrına bas! Bu daş xalqımıza qənim kəsilənlərin başına düşmüşdür, yaman günə qalmışlar. İndi sınıq daşın vətəni Naxçıvan dünya dövlətlərinə nümunədir, hər sahədə, XII əsrdəki Nəqşicahan adını özünə qaytarıb».

*Keçili qiyamçı qaçaqlar
(arxa cərgədə soldan 4-cü 20 yaşlı qaçaq Quşdan)*

İgid ölər adı qalar. Şəkildə gördüyünüz bu gənc 19 yaşında silaha sarılıb ağlagəlməz igidliyinə görə Qarabağdan, Zərgəzurdan, Naxçıvandan başına topladığı 400-dək qoçağın komandanı olub. Şəkili Təbrizdə çəkilib. Xalqımıza sitəm edən qırməzi terrora qarşı dağlarda 3 il müqavimət göstərüb, sonda erməni-rus terrorizmin əlinə düşməsin deyərək son gülləsini özünə sıxıb.

Hazırda Külüs kəndində yaşayan 90 yaşlı İbrahim baba deyir ki, bizim kənddən 6 km yuxarıda – Keçili kəndində Quşdan özünü vurmuşdu. Ata qoşa mərfəc yükləyib Quşdanın ölüsünü Naxçıvan şəhərinə apardılar. Sovet höku-mətindən qorxan adamlar yola boylana bilmədilər. Biz 8-10 yaşında uşaq idik. Baxdıq ki, Quşdana general paltar geyindirib, başına da general papağı qoymaqla silahı da sinəsi üstə aparırlar. Sonralar böyüyəndə öyrəndik ki, Sovet hakimiyyəti onu diri tutmağı tapşırıbmış ki, ondan bir sərkerdə kimi istifadə etsinlər. Çünki üç ildə onun bir gülləsi boşa keçməmiş bu torpağa yad yabançı olan, tərkibi rus-ermənilərdən ibarət bolşeviklərdən azı 400-nü məhv etmişdir. Qış vaxtı son döyüşdə qarın üstü qana boyandığı yerin adı indi də «Qanlı» adlanır. İgiddə cəsarətə baxın.

Qaçaq Quşdan)

Naxçıvanda NKVD rəisi Yaqubov sifariş edəndə ki, Quşdan, təslim ol, silahı yerə qoymasın sənə özüm atın quyruğunda Naxçıvana sürüyə-sürüyə gətirəcəyəm. Bu sifarişdən sonra gecə ay işığında Naxçıvan şəhərinə gələn qaçaq Quşdan Yaqubovun evini axtarıb tapır. Baxır ki, damın üstündə arvad-uşağı ilə yatıb. Damın üstünə bir dolu patron gilizi atıb hasardan həyəət düşür. Nazirin Maral adlı atının cilovunu dirəkdən açıb darvazadan çıxarır. 3 il Maral adı həmin atla igidlik edir. Son döyüş ərəfəsində sərbəst buraxılan atlar kişnəşib bir-birinə tərəf qaçışanda Quşdan sevimli Maral atı ələ keçməsin deyərək

güllə ilə vurur. Qırılan qırılır, qaçan qaçır, ara səngiyir. Quşdan yetirir ki, at hələ ölməyib gözlərini onun gözlərinə dikir. Diz çöküb ona mehr salan, igidliyinin tən yarısı olan Maral atın boynunu qucaqlayır, hönkürüb ağlayır, at Quşdanın qucağında can verir. Şahidlər deyirdilər ki, elə bil birdən Quşdan havalandı, dəli bir nəərə çəkdi; o sınaq şaxı sındı. Heç üzü gülmədi.

Kunayevlə görüş

Həddi bulağa çatmayan Məmməd Hənifə 6 il Volqa-Baltik kanalı çəkil-
işində dustaqlığını başa çatdırdı, qayıdanda yurdunu- evlərini viran gördü.
Dözümlər göstərərək ailə qurdu, ocağı, təzə-təzə isindirirdi ki, bu dəfə NKVD
müstəntiqi Orbeliyanın uydurma protokolu ilə ailəlikcə Qazaxstan sür-gün
edildi: Gedib bacısı Zərifin ailəsi ilə birlikdə Taldı kurqanda qonşu oldu.
Kənddəki zənginliyini qürbətdə də yaşatdı, var-dövlət, mülk sahibi oldu.
1967-ci ildə bir payız günü Qazaxstanın o dövrkü rəhbəri Dinmühəmməd
Kunavyevin Kirov rayonu Çuğundar sovxozuna yolu düşür. Düşüb camaat-
la görüşəndə Məmməd Hənifəyə də əl uzadır. Baxırlar ki, Məmməd Hənifə
də Kunayevin özü kimi iri cüssəlidir. Kinayev Məmməd Hənifənin iri əlinin
əlinə saxlayıb Kirov rayonu birinci katibindən bu şəxsin kim olduğunu
soruşur. Qazax dilini səlis öyrənmiş Məmməd Hənifə deyir ki,
Azərbaycandan sürgün olunan şəxsəm. Birinci katib Kunayevə məlumat
verir ki, bu şəxs çox işgüzdür. Payızda yüzdən çox dana alıb altı aya onları
elə bəsləyir ki, bizim rayonun ət planına kolxoz-sovxoz qədər kömək edir.
Kunayev çox razı qalır, katibə tapşırır ki, bu adama bir hektar sahə ayırın,
hasara alın, dövlət hesabına təzə ev-əşik tikin. Deyilən kimi də olur. Lakin
1968-ci ildə Hənifə baba qürbətə dözmür, ailə-uşaqları, nəvələri ilə doğma
torpağa qayıdır. Od - ocağı əvvəlki şövq ilə yandırır, 95 il yaşayır.

Bir dəfə görkəmli alim, folklorşünas, milli radiomuzda «Bulaq» kimi
sevilən bir verilişi ilə 15 il milyonlarla dinləyiciləri valeh edən, dilimizin
şirinliyini yaşadan professor Məhərrəm Qasımlının hələ gəncliyində az
məvacib almasına baxmayaraq Orta Asiyaya gedib 200 mindən çox soy-
daşlarımızın ana dilini qürbətdə necə yaşatmalarına dair «Bizim ellər
yerindəmi»? radio verilişi səslə-nirdi: Məmməd Hənifə baba verilişə qulaq
asarkən ağladı. Mən ona təsəlli verdim. Mənə dedi ki, qardaşım nəvəsi, o
alimi tap, mənim adımdan de ki, bi-zim ellər hər yerdə yerindədi. Özümüz
də, ana dilimiz də, bütün adət - ənənəmiz də, xeyir-şərimiz də.

SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N.İ.Rijkovla üz-üzə

Bu sətirlərin müəllifi kimi nə tarixçi, nə də siyasətçi. Ancaq mən də öz xalqımın tarixini, yer-yurdunu, sərhədlərini, son 200 ildə xalqımızın başına gətirilən müsibətləri öyrənməyə borcluyam. Dağlıq Şahbuz rayonunda aqrar sənaye birliyi işçiləri həmkarlar təşkilatının katibi və sədri işlədiyim 1985-1998-ci illərdə vicdanla çalışdığımı, əmək qanunauyğunluğu, əməyin təhlükəsizliyi, kənd əməkçilərinin hüquqlarının müdafiəsi, mükafatlandırılması, təmənnəsiz olaraq müalicə putyovkaları ilə təmin edilməsində xidmətlərimə görə mənə də 1990-cı ilin 8-16 oktyabr tarixlərində Ümumittifaq Moskva qurultayına iştirak etmək üçün nümayəndə seçmişdilər. Qurultay başlayan kimi 2 mindən artıq nümayəndə Sovet İttifaqını dağıtmağa başlamış Qorbaçovla Rijkovu qurultayda iştirak etmək üçün təkidlə tələb edib qurultayın işini dayandırdılar. M.Qorbaçov qrip adı ilə bəhanə edib gəlmədi. Rijkovu tapıb gətirdilər, sözün əsil mənasında məşhər ayağına çəkildilər, hətta bilərəkdən xalqı pis günə qoyduqları üçün onu təhqir edənlər də oldu. Respublikadan 54 nümayəndə idik. Dördüncü günü tənəffüsdə bir də baxdım ki, N.İ.Rijkov lap yanımdın keçir. 20 yanvar və erməni təcavüzkarlığı hadisələri mənə də bir vətəndaş kimi yandırır yaxırdı. Cəsarət edib ona yaxınlaşdım. Mədəni şəkildə qolundan yapışıb buraxmadım. Müraciətlə dedim ki, yoldaş Rijkov, sualıma cavab verməsəniz nə özümü nə də sizi nahara buraxmayacağam. Kənardakılar da bizi dövrəyə aldılar. Respublika vilayət həmkarlar təşkilatının sədri, deputat Üzeyir Orucov gözü ilə işarə etdi ki, qolunu burax, buraxmadım.

- Yoldaş Nikolay İvanoviç Sizə bəllidir ki, ermənilərin dünyada tarixən heç rayon statusu da olmayıb, bizim torpaqlarda ilk dəfə erməni dövləti yaratmışdır. İndi Ermənistan Respublikası bizə qarşı silahlı təcavüzə keçib, ikinci bir erməni dövləti də yaratmaq istəyirlər. Dövlət başçısı kimi bu ədalətsizliyə niyə susursunuz? Cavabında dedi ki, Erməni məsələsi xaricdən idarə olunur, bizim gücümüz çatan məsələ deyil.

- Bəs onda Bakıya gücünüz necə çatdı? Axı Siz dövlətdə ikinci rəhbər, şəxssiniz, niyə qırğın törətdiniz?

- Əzizim, mən dedim, onlar xaricdən idarə olunur.

- Yoldaş Rijkov etiraf edin ki, düzgün cavab vermədiniz. Onu yaxından gördüyüm sarı rəngli sifəti birdən-birə qızardı. Kənardan hansı nümayəndəsə xalis rus ləhcəsilə səsini qaldırdı:

- Aldadırsınız, cavab verin!

Mən onun qolunu buraxdım. Axşama qaldığımız «Sokol» mehmanxana-

sında deputatımız, nümayəndə heyətimizin sədri Z.Orucov məni otağına çağırıb bərk danladı. Dedi, səni tutub həbs etsəydilər, qayıdanda ailə üzvlərinizə nə deyərdik?

Dedim ki, tutulub ölənlərdən biri də mən olardım. Siz deməyin, mən demə-yim, bəs kim soruşsun? Bura Kremlin tamaşasına gəlməmişik ki? Üstündən 7 il keçdi – 1997-ci ilin avqustunda Xankəndinə gələn Rijkov ermənilərə deyir:

- M.Qarbaçovun Bakıya ordu yeridilmə fərmanıyla birinci mən qol çəkmişəm. Sizə ildə iki dəfə bar verən torpaq alıb vermişik, bir qarışını da qaytar-mayın.

Bu barədə «İzvestiya» qəzetində Rijkovun müsabiqəsi də dərc edilib. 1998-ci ilin yanvarında qanlı hadisələrin silsilə müzakirəsi zamanı AzTV-yə müraciət etdim. 12 dəqiqəlik ekran verilişi ilə Rışkovun Kremldə qurultay nümayəndəsi kimi bütövlükdə Azərbaycana verdiyi cavabı da, Ermənilərə 7 ildən sonra təklifini də tamaşaçılara çatdırdım. Hətta 54 qurultay nümayəndələrinə də müraciət etdim ki, bu cinayətkarı gəlin beynəlxalq məhkəməyə verək. Çıxışımın səhəri günü respublika qəzetləri (23 ya 24 yanvarda) başqa şahidlərlə yanaşı, mənim də çıxışımı dərc etdi.

Xalqımıza qarşı Soyqırım keçən əsrin 30-cu illərində sovet hakimiyyətinin guya şəxsiyyətə pərəstiş illərilə ört basdır edilir. Bəs 90-cı illər necə? Dünyanın gözü qarşısında bədnam Qorbaçov erməni hiyləsilə, ixtiyarında olan sovet qoşunları ilə Azərbaycana hücum çəkdi. Xocalını Belarudakı Xatın kimi yer üzündən sildi: Bol-bəhərli, mədəniyyət beşiyində olan Dağlıq Qarabağı, 7 rayonumuzu talan və viran edərək 650 milyard dollaradək camaatın əmlakını xain ermənilərə talatdı.

Mixail Qarbaçovla 2 il Kremldə çiyin-çiyinə işləmiş SSRİ xalq deputatı, Ukraynalı yazıçı Boris Oleynik nəhəng bir dövləti alt üst edən, Alma-atanadan Yeni uzeldə, Tiflisdə, Çeçanistanda, Abxoziyada qanlar tökən, Qara dənizdə «Naximov» gəmisini 800 nəfərlə batırıb məhv edən, Çernobil faciəsi yaradan, erməni lobbistin yedəyində gedən, qızını ermənilərə ərə verdiyindən, arvadı Raisanın boynuna ermənilərin asdığı daş-qəşə görə dili gödək olan Azərbaycanı qanına bələyən Mixail Qorbaçovun ifşasına dair «Zülmət Sultanı»- 2 il kremldə adlı hər cümləsi faktlara söykənən 93 səhifəlik kitab yazmışdır. Azər-baycan dilinə də tərcümə edilib – Siyasət nəşriyyatı, Bakı 1993. Oleynik yazır ki, ay Mixayıl, sən 5 yaşında itgin düşdün, anan səni 30 ildən çox göz yaşları ilə axtardı, tapılmadın, sonralar vəzifə tutanda ekranda görünəndə anan fəryad etdi, başındakı xala görə səni tanıdı. Sevincək məktub yazdı. Tapıldığına sevindi: Sən isə cavab yazdın:

- Sən kimsən, mən heç səni tanımıram da.

Harada, kimlərin əlinə keçmişdin? Hansı kəşfiyyat sənə bir ölkəni dağıtmaq yolunu ustalıqla öyrətmişdi? Əgər sən əməllərinə görə bu dünyadan cəza-sız köçsən, haqq divanına çəkilməsən yer-göy od tutub yanar. Ancaq belə ol-madı, səni «hazırlayan» qüvvələr sənə Nobel mükafatı da verdi: Bakıdakı Yan-var qırğınında, hüzünda, dəfində iştirak edən vətən övladları sənin şəklinin başına faşist xaçı nişanını çəkib dünyada səni ifşa etdilər, ancaq erməni xislətli sifətin heç bozarmadı da xallı padşah!

PS. Jurnalımızın yaxın dostu, Azərbaycan folklorunun yorulmaz tədqiqatçısı və araşdırıcısı Qaşdar Əliyevi yaxın günlərdə itirdik. Onun unudulmaz xatirəsi biz dostlarının qəlbində həmişə yaşayacaq. Onun gözəl çöhrəsi və nurlu ürəyi gözlərimizin önündən getmir. Ruhu şad olsun!

Elmi haqdan gələnlər

HÜSEYN ŞAHBƏNDƏYEV,
Əməkdar müəllim

“DƏRSİAZLAR ƏLƏSGƏRDƏN DƏRS ALSIN...”

Aşıq Ələsgərin vəfatından 90 ilə yaxın bir vaxt keçir. Göyçənin işğalından isə 27 il ötüb. Bu illəri elə-belə xatırlatmadım. Ələsgərin vəfatından min il də keçsə, aşıq sənəti və Azərbaycan xalqı yaşadığıca bu böyük el sənətkarı da xalqla birlikdə yaşayacaq, zəngin milli koloritli və tarixi-etnoqrafik cəhətdən misilsiz sənət inciləri Göyçəni Azərbaycan türklərinin məskəni və Azərbaycan saz-söz sənətinin tarixi mühiti kimi ölməz edəcəkdir. Aşığın indiyədək üzə çıxarılmış və çap olunmuş söz inciləri

nəsildən-nəslə keçərək saz-söz sərraflarının ruhunu oxşayacaq, öz qüdrətli sehri ilə onları ovsunlayacaq, onun novator sənətkar yaradıcılığı folklor araşdırıcılarımızın daim diqqət mərkəzində olacaqdır. Yeni-yeni yanaşmalar bu sənət nəhəngi haqqında qiymətli fikirlərin meydana çıxmasına səbəb olacaqdır...

Bu yazımda illərdən bəri Aşıq Ələsgərin yaradıcılığındakı elmilik, savadlılıq haqqında düşüncələrimi bölüşmək fikrindəyəm.

Doğrudanmı, Aşıq Ələsgərin savadı olmayıb?

Məlumdur ki, şairin yaradıcılığı haqqında bu vaxtadək aparılmış bütün tədqiqatlar onun savadsız olması, “yazı-pozu bilməməsi” haqqında fikir formalaşdırmışdır. Lakin Aşıq Ələsgərin öz əsərləri həmin fikirləri təkzib etmək üçün ciddi fikirlər söyləməyə əsas verir və aşığın yaradıcılığından əlimizə gəlib çatmış nümunələr içərisində fikirlərimizi təsdiq edən kifayət qədər faktlar mövcuddur. Onun yaradıcılığından götürülmüş ayrı-ayrı misraları, beytləri və bəndləri təhlil etsək, deyilən mülahizələri isbat etməyə əlavə ehtiyac olmaz. Bizim üzərimizə düşən vəzifə odur ki, sənətkarın özünün söylədiyi həmin deyimləri ümumiləşdirməyə çalışaq və müəyyən qədər sistemləşdirərək folklor araşdırıcılarımıza təqdim edək. Yazını öhdəmə götürərkən məqsədim də məhz bu olmuşdur.

Əvvəlcə Ələsgərin dini savadı haqqında. Aşıq Ələsgərin doğulub

böyüdüyü Göyçə mahalı və daha dəqiq desək, Ağkilsə kəndi o zamankı tipik türk -islam dindar mühiti olmuşdur. Azərbaycanca o zamanlar dünyəvi məktəblərin azlığı əksəriyyətə mollaxana təhsili səviyyəsində savadlanmağa imkan verirdi. Görünür, gələcək şair-aşıq da məhz ilkin mollaxana təhsili ilə kifayətlənməli olmuşdur. Aşığın həyatı haqqında məlumatlarda onun 14 yaşından Kərbəlayı Qurbana nökr durması haqqında fikir bütün mənbələrdə təsdiq olunur. Əsərlərindəki dərin dini fikirlər isə Ələsgərin məhz 7-14 yaşlarda dini biliklərə yiyələnməsini güman etməyə əsas verir. Bu əsərlərdə “Quran”dan götürülmüş ayrı-ayrı deyimlər, islam dininin müqəddəs şəxsiyyətlərinin həyat və fəaliyyəti haqqında mülahizələr və s. Aşıq Ələsgərin dini-ruhani savadının dərinliyini sübut edir. Fikirlərimizi təsdiq edən misrə və bəndlər Aşıq Ələsgərin “Şərq-Qərb” nəşriyyatında 2004-cü ildə çap olunmuş “Əsərləri” adlı kitabından götürülmüşdür. Böyük təəssüf hissi ilə bildirmək istəyirəmki, həmin nəşrdə xeyli sayda təhriflərə də yol verilmişdir...

“Allahın adı ilə” adlı gəraylısında (Adıçəkilən kitabda bu şeirin janrı qoşma kimi göstərilmişdir!) ərəb əlifbasındakı 28 hərfin hər birinin maddi-mənasını, rəmzi-dini məzmununu “Quran”a istinadən açıqlayır:

*İbtidada “Əlif”-Allah,
“Ve”- birliyə dəlalətədi,
“Te”-təkdivahidi-yekta,
Arif bu elmə bələddi...*

Bu yazıda nümunə gətirilmiş şeirləri axıradək yazıb hörmətli oxucularım üçün vaxtını almaq istəmədik. Əgər məsləhətdirsə, qoy əlahəzrət oxucularımız özləri şeirlər haqqında söylədiklərimizlə birbaşa tanış olmaq üçün həmin şeirləri birdaha oxusunlar...

“Peyğəmbərin meracı”, “Rənc ali-əba”, “İmamlar” kimi qoşmalarda da dərin dini fikirləri təsdiq etmişdir. Eyni zamanda burada onun öz elmi, biliyi, yazı-pozu savadı haqqında da müəyyən eyhamlar işlənmişdir:

*Yazıq Ələsgərəm, azdı kamalım,
Vacibdi ki, bir ustaddan dərs alım,
Dərs aldım, öyrəndim, oldu öz malım,
Bizdən də ustada nəfi-rəhmətədi. (“Peyğəmbərin meracı”)*

*İbtida “əlif”dən dərsim almışam,
Ələstəlmində demişəm “bəli”.
Həqiqətdən iki gözəl sevmişəm,
Birisi Məhəmməd, birisi Əli.*

*“Əlif” dəndərsaldım, eylədiməzbər,
Ərşinsütunudu, yerlərələngər,
Fatimeyi–Zəhraşafeyi-məşhər,
Onuseçdimgözəlləringözəli.*

*Xaliqi-ləmyəzəl, vahidəl-yektay
Qüdrətindənkamalveribmənaə pay.
Oxu “əlif”, “ğeyn”, eyləhaqq-say,
Arifseçərəbcədiləcəmali. (“Rənc ali-əba”)*

Altıbənddən ibarət “İmamlar” qoşmasında isə on iki imamın hər birinin adını çəkir və islam aləmində xidmətlərini tərənnüm edir:

*Bismillahir-rəhmanir-rəhim!”-deyib
Sidqiləçağırramşahi-Heydəri.
Xişmə gəlib bir əlində götürdü
Səksən min batmanlıqdəri-Xeybəri.*

*Həsənəl-müctəbaaləmərahbər,
Hüseyn şəhiddişafeyi-məşhər,
İmam Zeynalabdındilimdəzbər,
Qoymadardamənizəlilümüzətər!..*

Aşıq Ələsgər “Olmuşam” qoşmasına isə belə başlayır:

*Ələstü birəbbiküm qalu bələdan
Mərdin mövlasına nökar olmuşam.
Sürtmüşəm üzümü xaki-payına,
Elm tapıb, sinədəftər olmuşam.*

Göründüyü kimi, aşıq dini elmə bələd olmasını və hətta “sinədəftər” olduğunu söyləyir, bələd olduğu elmdən bəhs edir.

“Vardır” qoşmasında daha dərin mətləblərdən söz açır:

*...Beş –Pənci-Ali-Əbadı, əzimü əziz,
On iki imam, çardəh məsum düzbədüz,
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz,
Hər birinin ayrı məqamı vardır.*

*Altı min altı yüz altmış altı gül,
Yüz on dörd surədi “Quran”, yəqin bil,
Altmış nisbi, otuz cüzi müttəsil,
Doxsan min kəlmədə tamamı vardır...*

Dini elmlər haqqında şeirlərdə ifadə olunmuş bu və ya digər fikirlərə də istinad edərək demək olar ki, aşıq sənətinin yeni, təkrarolunmaz nümunələrini yaradan Aşıq Ələsgərin şeirlərində islam dininin incəliklərinə qədər bələd olduğunu əks etdirən çoxlu qeydləri var. İslami istinadlar aşığın bütün yaradıcılığında öz təsdiqini tapmışdır. Onun müxtəlif janrlarda olan əsərlərində dinə dərinlən bələd olan, iman nuruna bələnməmiş bir haqq aşığının Tanrı sevgisi böyük coşğunluqla əks olunmuşdur. Bu kimi istinadlar çoxdur, burada yalnız bir qisminə toxunmaqla kifayətlənirik. Nəticə olaraq qətiyyətlə söyləmək olar ki, belə nümunələr aşığın ilkin ruhani təhsili olduğunu sübut edir.

Ələsgərin müəyyən səviyyədə təhsilli olması bəzədikincifikrimizdə aşığın yaradıcılığında özünü göstərən şeirlərdən irəliləyir. Onun ələşəirləri və arki, bunlarda tərənnümetdiyi qəhrəmanı, yaxud hadisəni təqdim edərkən bütövlükdə ad söyləmək və yazmaq əvəzinə, həmin adın bir neçə hərfini söyləyərək kimliyini bildirir. Gəlindiq qətedək:

*Bir dili qurumuş “kaf”, “lam“, “sad” dedi,
Yandı, ürəyimin yağı töküldü.
Huşbaşımdan getdi, ağlım dağıldı,
Əlimdə istəkan sağı töküldü...* (“Töküldü”, işarə olunmuş ad Gilasdır).

*Qılma Ələsgəri məhrumi-didar,
Tərəhhüm etməyə bir busə, eyyar,
İsmin üç hərflə eylərəm aşkar:*

Biri “kaf”dı, biri “lam”dı, biri “sad”. (“Bu dünyada üç şey başa bələdi”, işarə olunmuş ad Gilasdır).

İsmin üç hərflə eylərəm bəyan:

“Mim”di, “nun”du, “sin” yazılıbdaldala... (“Daldala”, işarə olunmuş ad Sənəmdir).

*İsmin üç hərifi, ay çeşmi-xumar,
Biri “mim”di, biri “nun”du, biri “sin”,
Həsəratindənyüz min gizlidərimvar,
Kimsəmyoxdu, açam, deyəmbirisin.* (“Biri “sin””, işarə olunmuş ad

Sənəmdir).

“Əlif”in hökmüylə, “cim” fərmanıylə,

Arakəlmə-kəlmə, dağıt “əmmə”ni.

Vədəmtamamdırsa, gəl al canımı,

Qurtarbudüyündən, dağıdanməni. (“Dağıdanməni”, “əcəl” sözünə işarədir).

Ələsgərin xətti çıxdı çal indi,

“Hey”i “yey”ə, “dal”ı “rey”ə çal indi,

Hərcayının kəlləsindən çal indi,

Çal çəngəlin, çək ciyərin çataçat. (“Çataçat”, “Heydər” (İmam Əlinin adlarından biri) sözünə işarədir).

“Dörd kitab hər yana yolu göstərir” müstəzad-qoşmasında isə daha irəli gedərək yazır:

Qasım “qaf”nandı, Həsən “hey”nən,

Xeyir görməz ustadınan deyinən.

Əgəryazmaq-oxumaq bilmirdisə, İrəvanlı aşiq Xəstə Həsənin öz adına yazdırıb göndərdiyi qıfıl bəndin müəllifinin Xəstə Qasım olduğunu necə müəyyənləşdirir və belə açıq-aydın düzəliş verir?

Belə misalların sayını xeyli artırmaq olar. Ancaq burada dayanırıq və ərəb əlifbasındakı bütün hərflərin aşığın yaradıcılığında işlənməsinə dair fikirlərimizi Ələsgərin öz sözü ilə desək, “Vacibatda hürufatın sayı “lam” misrası ilə yekunlaşdırırıq (Əbcəd hesabı ilə hər bir hərfin maddi-mənasına uyğun olaraq “lam”-30 rəqəmini ifadə edir).

Bir qədər də Ələsgər yaradıcılığında “dərs” ifadəsinin işlənməsinə dair mülahizələrimizi təqdim edirik. “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb-fars sözləri lüğəti”ndə göstərilir ki, dərs–ərəb sözü olub, təhsil, oxuma, öyrənmə mənalarını verir. Ümumən, Azərbaycan dilində bu söz həm yuxarıdakı mənada, həm də məcazlaşaraq “öyüd” mənasında işlənir. Aşığın yaradıcılığında da hər iki mənəçalarında işlənməsinə rast gəlinir:

Kamilovçu, ovungörcək sin, ayə,

Oxudərsinəzəlbaşdan “sin” ayə... (“A yağa məni”)

...Şahi-Mərdan nökrəiyəm,

Dərsimi pünhan verir. (“Verir”)

...Həqiqətdəndərsalmışam,

Təriqətdənsözqanam,

*Şahi-Mərdansayəsində
Elm içindəümmanam... (“Endirir”)*

*Bir xoş günü əvəz min ayabilləm,
Boyun nəqqaş çəkib minayabilləm,
Pirim dərsim verib, min ayabilləm,
Bir sözünə min söz deyim dəsbədəs,
Səneyləhəvəs (müstəzad-təcnis)*

*Kişi gərək zəhmət çəksin dərs alsın,
Süfrəaçsın ad qazansın, dərsalsın,
Dərsiazlar Ələsgərdəndərsalsın,
Altı minaltıyüzayəməndədi (“A yəməndədi”)*

*Dərsalmışam, oxumuşam hərayə,
Bayram ayı demək olmaz hə raya... (“Daldala”)*

*Əlifdən dərs aldım, əbcəd oxudum,
Huşverdim, öyrəndimyazı “əmmə”ni...*

Nəhayət, aşığın çox saylı əsərləri içərisində elə nümunələrə də rast gəlinir ki, bunlarda bir başa yazmaq qabiliyyətindən söhbət gədir:

*Ələsgərəm, cəm eylərəm dəftəri,
Mərdlərin adı dilim əzbəri... (“Ola bilməz”)*

*Oxudum, yetişdimmənbu hesabı,
Niyətiayrıldı, mənzili Kəbə... (“Olur”)*

*Xanım xələtbağısladı,
Ələsgəryazdı dəftərə... (“Pişik”)*

*Orucu çox bəyənmişəm,
Məhəbbətim var Qəfərə.*

*Qasım mərdanagördüm,
Vəsfini yazdımdəftərə... (“Kimi”)*

Aşığın “Olsun” rədifli qoşmasından aydın olur ki, Zod kəndinin mollası Molla Tağı Ələsgərin “Mollalar” rədifli şeirindən narazı qalıb aşığa mək-

tubyazır. Ələsgər ona doqquz bəndlik bir qoşma ilə cavab verir. Həmin şeirdən iki məqama toxunmağı vacib bilirəm. Əgər Ələsgər oxumaq bilmirdisə, yazının xoşagələən birtəəssürat doğurmasını nə ilə izah etmək olar? Qoşmanın iki bəndində “dərsalmışam” və “dərsalan” bir adam kimi öz savadından, malik olduğu elmdən də fəxr hissi ilə bəhs edir:

*Xoş xətt ilə xub yazıbsan yazını,
Haqq desən, eylərəm qəbul sözünü...
...Şirin ləhcə, xub yazıbsan kəlamı,
İnsaf məqamında “bəyənr” hamı...*

Ustad Ələsgər haqqında yazımızı burada yekunlaşdırırıq. Lakin düşüncəmizi məşğul edən bir nigaranlığımızı da Ələsgərsevərlərlə bölüşürük: Kim bilir, Ələsgərin yazılı irsi, bəlkə, mənfur düşmənlərimizin əli ilə məhv edilib?! Bəlkə də, zamanın hansısa xoş saatında Aşıq Ələsgərin “cəm etdiyi dəftər” əlimizə keçdi və aşığa sovetide ologiyasının təpkisi- iləyapşdırılmış “savadı olmayıb” hökmü tamamilə aradan qaldırıldı. Bu günsə “savadı olmayan” Aşıq Ələsgərin elə şeirləri və elə misraları var ki, bu günkü filoloji səviyyə onun məna tutumunu tam açmağa qadir deyil...

SUMMARY

Ashug Alesker's Scientific Heritage

The creative-activity of Ashug Alesker who is very prominent representative of Azerbaijan ashug art is always in the attention of ashug art admirers. In this article the author expressed his views about the scientific basis of the poet's creative-activity. The investigation of Ashug Alesker's heritage always gives opportunity to say new opinions.

TARIYEL QƏNİ
dosent-dr

1918-Cİ İLDƏ ERMƏNİ CƏLLADLARININ ŞAMAXI BÖLGƏSİNDƏ QƏTLƏ YETİRDİYİ EL ŞAİRLƏRİ

1918-ci ildə erməni daşnaklarının xalqımızın başına gətirdiyi faciə, soyqırımı hadisələrinə geniş miqyaslı elmi və ədəbi-bədii münasibət əsasən müstəqillik əldə etdiyimiz vaxtdan başlamışdır. Daha dəqiq desək, Ümummilli liderimiz, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 26 mart 1998-ci ildə verdiyi “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” tarixli fərmanından sonra arxivlər açıldı və dünyada analoqu olmayan soyqırımı haqqında geniş, dəqiq araşdırmalar aparıldı. Ümummilli liderimiz həmin fərmanda göstərir: “Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Zəngəzurda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilmişdi. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir”.

Bəli, tədqiqatçıların dəqiqləşdirdiyi kimi, o faciə zamanı Şamaxı mahalında, təxminən, on iki mindən artıq əhali məhv edilmiş, evlərindən didərgin düşmüşlər. Faciənin qurbanları arasında təxminən, 150 nəfərdən artıq aşıq, el şairi, xanəndə olmuşdur. Düzdür, o insanların hamısı haqqında məlumat öyrənilmədiyi kimi, əsərlərindən geniş nümunələr də əldə edilməmişdir. Uzun illər apardığımız tədqiqat nəticəsində 30 nəfərdən artıq Şamaxılı el şairi barədə məlumat əldə edə bilmişik; Məşədi Musa, Çarıqçı Əliş, Çöpçü Sonabəyim, Mirzə Abdulla, Solaxay Baba, Segah Murad, Dərviş Vəli, Şikəstə Səlim, Molla Tubinise, Məşədi Bikə, Səlimnaz Bağır qızı (Şamaxı şəhəri), Mirzə Assan oğlu (Cəyirli obası), Ovçu Məhəmməd, Zəhra Əhməd qızı, Sitarə İbrahim qızı, Məşədi Qədim Məşədi Soltan oğlu (Əngəxaran kəndi), Süleyman Bağ oğlu, Münəvvər Məhəmməd qızı, Ağakəşi Mövsüm

oğlu (Şamlı kəndi), Musa Məşədi Yaqub oğlu, Soltan Əlidadaş oğlu, Ürfət Vahab qızı (Kolanı elatı), Səriyyə Ağa qızı, Minə Babuş qızı, Nuru Paşa oğlu (Xınıslı kəndi).

Qocaman kənd sakinləri və uzaq qohumlardan onlar haqqında geniş məlumat, əsərlərindən bəzi nümunələr əldə etdiyimiz el sənətkarları haqqında oxuculara ilk dəfə məlumat veririk.

EL ŞAİRİ MOLLA TUBUNİSƏ

XIX əsr

Molla Tubunisə Molla Talıb qızı XIX əsrin son rübündə Şamaxının İmamlı məhəlləsində anadan olmuşdur. Tubunisəyə atası Molla Talıb ibtidai təhsil vermişdir. Tubunisənin gözəl səsi olduğu kimi, yaxşı da təbi olmuşdur. On altı yaşı olanda yaxın qohumu Səlim adlı bir nəfərlə ailə qurur. Onların beş övladı olanda, iyirmi üç yaşında Səlim qazanc dalınca İrana gedir, itkin düşür. Ərinin ayrılığı onu şair edir. Onun həsrəti ilə şeirlər düzür, beş övladını çətinliklə dolandırır.

*Qırmacın ucu yaşıl,
Gün dəycək parıldaşır.
Sən öldün, mən də öldüm,
Qəbir mənə yaraşır.*

Molla Tubunisə atasının və qonşuları Molla Simnazın məsləhəti ilə qız məktəbi açır. Beləliklə, o, məktəbdarlıqla məşğul olur. Qırğın zamanı Tubunisə xəstə atasını evdə qoyub, övladlarını şəhərdən çıxara bilir. Axund Cəfərqulunun rəhbəri olduğu İmamlı məscidinə pənah gətirir. Erməni cəlladları məscidə od vururlar. Yüzlərlə əhali faciəli şəkildə qətlə yetirilir.

Ötən əsrin sonlarında köhnə şamaxılılardan Molla Tubunisənin bir neçə şeirini yazıya almışıq. El şairinin həmin şeirlərindən birini – əri Səlimin həsrətinə həsr etdiyi qoşmasını oxuculara təqdim edirik.

GƏL

*Qasid, gedər olsan qürbət ellərə,
Qəzyəli yarımdam xəbər gətir gəl.
Bu naləni izah elə dağlara,
Tapar olsan, əhvalımı yetir gəl.*

*Deginən, yoldadır sona bülbülün,
Yaqub timsallıdır halı müşgülün,
Gəlin otağında solubdur gülün,
Qubarlı dərdimi zalimə bitir, gəl.*

*Çatdır ki, üç balan yaman gündədir,
Ağır müsibətim hələ öndədir,
Bəlkə dada çatdı qüdrəti-Qadir,
Qəddim “dal”a dönüb, günüm ötür, gəl.*

*Gəl apar naməmi Səlim itkinə,
Getdi, Tubnisəni qoydu pis günə,
Haray versin mənim kimi miskinə,
Qoy yazım halımı, beşcə sətir, gəl.*

EL ŞAİRİ MƏŞƏDİ BİKƏ
(1860-1918)

Məşədi Bikə Məşədi Bağı qızı 1860-cı ildə Şamaxının Sarıtorpaq məhəlləsində anadan olub. Atası da molla olmuşdur. Bikə yazıb-oxumağı əvvəl atasından, sonra məhəllələrindəki Molla Pərinin ev məktəbində almışdır. Beləliklə, o, həm dini biliklərə yiyələnmiş, həm də klassik poeziyaya bələd olmuşdur. Deyilənlərə görə, o, S.Ə.Şirvaninin nəslindən olmuşdur. Gənc yaşlarından poeziyaya bələd olmuşdur, şeirlər yazmışdır. O, Mirzə Tağı Məşədi Ağa oğlu ilə ailə qurmuşdur. Məşədi Bikə evlərində qız uşaqları üçün ev məktəbi açmışdır. Amma qırğın zamanı onun da ailəsi qətlə yetirilmişdir.

Şamaxının məşhur ziyalıların, şairlərin, alimlərin, varlıların çox yaşadığı Sarıtorpaq məhəlləsində yaşayan el şairi Bikənin doğma məhəlləsini təsvir etdiyi gəraylısını oxuculara təqdim edirik.

SARITORPAQ MƏHƏLLƏSİ

*Şamaxının anasıdır,
Saritorpaq məhəlləsi.
Şeir, sənət yuvasıdır,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Sinədaftər yazarları,
Çeşid-çeşid bazarları,
Hər insana etibarlı,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Şahlar, xanlar diyarıdır,
Şirvanın namus, arıdır,
Quş südü desən vardır,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Kimlər gəldi, kimlər getdi,
Bağında gül, nərgiz bitdi,
Qırğında çoxları itdi,
Saritorpaq məhəlləsi.*

*Bikə burda boya çatdı,
Söz dedi, yazdı, yaratdı,
İlhamıma bir qanaddı,
Saritorpaq məhəlləsi.*

EL ŞAİRİ SƏLİMNƏZ MƏŞƏDİ BAĞIR QIZI

(XIX əsr – 1918)

El şairi Səlminəz XIX əsrin 60-cı illərində Şamaxının İmamlı məhəlləsində anadan olmuşdur. Atası, Məşədi Bağırdan evdə təhsil almışdır. Əri Məşədi İbad tacir olmuşdur. Səfərlərinin birində xəstələnmiş, yolda – İranda vəfat etmişdir. Tək qızı ilə atasığilin himayəsində yaşamışdır. Məşədi Bağırın məsləhəti və köməkliyi ilə o, Şamaxıda ev qız məktəbi açmışdır. O, həm də şair təbli olmuşdur. Erməni qırğını zamanı İmamlı məhəlləsində olan evləri yandırılmışdır. Ailələri ilə birlikdə həlak olmuşdur. Şamaxının yaşlı söz bilənlərinin yaddaşından (Murad Sənəm oğlundan) Səlminəz xanımın bir neçə şeirin toplayıb çap etdirmişik. Həmin şeirlərin birini oxuculara təqdim edirik.

GÖZƏL

*İnsafın olsun yola gəl,
Məni məndən alan gözəl.
Gəl sən elə baxma mənə,
Canın çıxır dondan, gözəl.*

*Gəlsən ovçu dərəsinə,
Xain gözü baxar sənə,
Dərd tüğyan edər mənə,
Ayrı gəzmə yardan, gözəl.*

*Səlimnazı yaxşı tanı,
Nə baxırsan yanı-yanı,
Söylə, bəs ilqarın hanı?
Usanmışam candan, gözəl.*

EL ŞAİRİ MİRZƏ ASLAN OĞLU
(1882-1924)

Mirzə Aslan oğlu 1882-ci ildə Şamaxı qəzasının Cəyirli kəndində anadan olmuşdur. Əsasən heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. 1918-ci ildə ermənilər kənddə dəhşətli qırğın törətmişdir. Arxivdə olan dindirmə protokolundan aydın olur ki, bu kənddə (obada) 165 evin hamısını və 40 nəfər kişi, 20 nəfər qadın və 15 nəfər uşağı qətlə yetirmişlər. Ümumiyyətlə, kəndə 9720000 manat ziyan dəymişdir. (ARDA. f.A, 1061, s.1, iş 85, v.4). Qırğın zamanı kənd əhalisinin böyük qismi Hacıqabul, Salyan ərazilərinə qaçmışlar. El şairi Mirzə də Salyanın Qarabağlı kəndində məskunlaşmışdır. Orada yaşamış, 1924-cü ildə Qarabağlı kəndində vəfat etmişdir. El şairinin uzaq qohumlarından əldə etdiyimiz şeirləri içərisində faciəyə həsr olanları da vardır.

ŞİRVANIN

*Ay ağalar, sizə tərif eyləyim,
Bahar olcaq açır gülü Şirvanın.
Bu yer qara gəlib, millət “ah” çəkir,
Düşübdür torpağı eli Şirvanın.*

*Dörd tərəfdən düşmən axıb gəlibdi,
Axıb göz yaşımız selə dönübdü,
Eşitmişəm Azad bəy də ölübdü,
İndi bildim sınıb beli Şirvanın.*

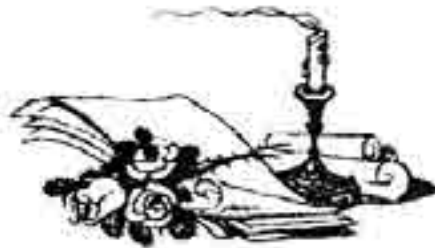
*Yalan olsun, qurban kəsim adına,
Beş kimsənə özü yetsin dadına,
Hərdən-hərdən heç düşürmü yadına,
Soyuq bulaqları, seli Şirvanın.*

*Top-topxana gəlir Gəncə elindən ,
Ermənini dara çəkə dilindən.
Namus, qeyrət, dövlət getdi əlindən,
Gör kimə qalıbdı malı Şirvanın.*

SUMMARY

Massacre in Shamakhi in 1918

The article is about the tragedy which brought upon our people by armenians in 1918. The massacre committed in Baku, Shamakhi, Quba, Karabakh, Nakhchivan, Zengezur and other regions. The author specifically talks about the massacre in Shamakhi region in that period. He emphasizes that there were well-known ashugs, poets, singers and other craftsmen among the victims.

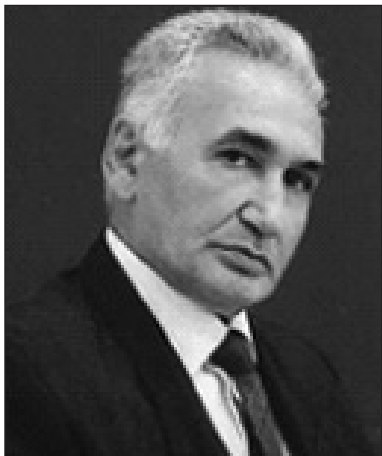

Dünya, səndən kim keçdi...

ZİRƏDDİN XASIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏSLİM QARAXANLIDIR

Görkəmli alim, ictimai xadim Müseyib Müseyibov haqqında bu kiçik xatirəmi Tovuzdan dialektoloji material toplayarkən yaşlı bir qadından eşitdiyim bayatı ilə başlamaq istəyirəm:

*Əslim Qaraxanlıdır,
Elim adlı-sanlıdır.
İgid döyüşdən gəlir,
Gözləri nə qanlıdır?!*

Tovuzun Qaraxanlı kəndində anadan olan Müseyib müəllim bu tayfanın mənşəyi, onun Türk dünyasına yayımı və döyüş salnamələri ilə çox maraqlanardı. Hətta bu sahədə müəyyən bilgilərə də malik idi. 940-cı ildə Orta Asiyada – Şərqi Türkünstanda Qaraxanlı dövlətinin yaranması, sonrakı dövrlərdə Türk dünyasına yayılması və s. haqqında onda müfəssəl məlumatlar var idi. Bu sahədə mübahisələrimiz də olurdu. Bu tayfanın Monqol hakimiyyəti dövründə Tovuzla gəlməsi və qədim Xunanyurd torpaqlarını zəbt edərək ağ hunları Xınna dərəsinə (əslində Hunna dərəsi) qovması və hakim qüvvə kimi yerli vergilərdən imtina etməsi haqqında mənim araşdırmalarım razılaşırdı. Qaraxanlıları Xunanyurdun ilkin sakinləri hesab edirdi. Əlində əsası olmasa da, bu inam onda torpağa bağlılığından irəli gəlirdi. Onun qəti fikri bu idi: Xunanyurd qaraxanlıların dədə-baba şenliyidir.

Müseyib müəllim elinə, obasına bağlı bir şəxsiyyət idi. Hətta o, müstəqilliyimizin bərpası dövründə “Tovuz Xeyriyyə cəmiyyəti”nin sədri də oldu.

Şair Rasim Kərimli demişkən:

*Elinə, gününə yanmayan bir kəs,
Tutaq ki, sultanı, xandı, nə fayda?!*

Müseyib müəllimin ilkin elmi yaradıcılığı da Tovuzla bağlı olmuşdur.

Onun namizədlik dissertasiyası “Ceyrançölün “geomologiyası” adlanır. Heç şübhəsiz, Kürün şimal hissəsində yerləşən Ceyrançöl maldarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün əvəzsiz torpaq sahələridir. Vaxtilə Kür ətrafı Tuğay meşələri də Tovuzluların müalicə ocağına çevrilmişdir. Bu yerlərin fiziki coğrafiyasının öyrənilməsi çox vacib idi.

1997-ci ildə mənim yazdığım “Tovuzun toponim dünyası” (7 çap vərəqi həcmində) kitabımın təqdimat mərasimi oldu. Müseyib müəllim mövzunun aktuallığı, bəzi toponimlərin araşdırılması və onların semantikasının müəyyənləşdirilməsi haqqında söylədiyi müsbət fikirlərlə yanaşı, tənqidi qeydlərini də etdi. Mən ustadın bu qeydlərini nəzərə alıb əsər üzərində yenidən işlədim. On üç illik axtarışdan sonra “Tovuzun toponim dünyası” (15 çap vərəqi həcmində) yenidən çap olundu. Bu elmi əsər haqqında dövrü mətbuatda xeyli sayda məqalə və rəylər yazıldı.

Lakin professor Müseyib Müseyibovun mənə yazdığı bir parça kağız bunların hamısından qiymətli oldu: “Əziz həmkarım, eloğlum, təzədən yazdığın bu əsər məni duyğulandırdı. Məni uşaqlıq, gənclik illərimə apardı. Xəyalən kənd və kənd gəzdim, yaylaq və ormanlara baş çəkdim, Aldədə ocağını ziyarət etdim, abidənin dibində bardaş qurub oturan babamın tarixi əfsanəsini dinlədim, at minib Xunanyurda çapdım... O yazdığın “Keş”-dən mən də keçdim. Xalq arasında zəhmətlə yüksəlmək istəyirsənsə, onda “Keşdən keç, cırıña çıx, kədikdən aş” atalar sözü bir tapıntıdır. Sən onu Tovuzdan tapmışsan. Hər üç söz (keş, cırıx, kədik) coğrafi terminlərdir. Bu arxaik coğrafi terminləri tapıb üzə çıxardığın üçün sənə minnətdaram. Bax bu kitab səni yaşadacaq, çünki ağır zəhmətin bəhrəsidir. Hörmətlə: Müseyib Müseyibov.

Allah rəhmət etsin sənə, ustad! Yazdığın əsərlər, gördüyün xeyirxah işlər özündən sonra da səni çox yaşadacaq...

Saz dünyası

NAHİDƏ MƏQSƏD
dos., dr

MİKAYIL AZAFLI POEZİYASINDA DÜNYA OBRAZI

Aşıq yaradıcılığı istər forma, istərsə də mövzu və məzmun baxımından xalqın ruhunun, yaddaşının, dilinin daşıyıcısı olub. Hələ şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xüsusən bayatılardan gələn “kiçik” arzular, xəyallar artıq gəraylı, qoşma, təəssüfnamə, ustadnamə və s. bu kimi janrlarda öz meydanını genişləndirir: müxtəlif mövzuların məzmun rəngarəngliyini yaradır.

Aşıqların və el sənətkarlarının yazdığı şeirlərin yaddaşlara hopması, sözlərinə mahımlar qoşulmasının əsası da buradan gəlir. Aşıq Qurbanidən üzü bəri bir sıra tanınmış ustad və ifaçı aşıqlarımızın yaradıcılığı, xüsusən şeir-

ləri dillər əzbəri olmuşdur.

Ədəbiyyatın işi ümumən xalqın mənafeyinə xidmət olsa da, aşıqların, el sənətkarlarının bir növ vəzifəsi bəşəri mövzuları elin, obanın, xalqın və ümumən insanlığın tələbləri səviyyəsində ifadə etməkdir.

Bugünkü aşıq yaradıcılığımızın inkişafında fərqli bir yeri olan Mikayıl Azaflı da məhz bu missiyanın daşıyıcılarından biri kimi xalqın yaddaşında yaşamaqdadır. Aşıqlıqdan, yazıb-yaratmaq istedadından əlavə, həyatın bir sıra dözülməzliliklərini yaşamış bir insan kimi onun daim sətirlərə köçürülmək ehtiyacı ömrünün sonuna kimi şairi tərk etməmişdir. Bir zamankı “Qoca qartal”ın yaradıcılıq davamı olan 758 səhifəlik “Qoca Azaflıyam...” kitabında toplanan müxtəlif janrlı yüzlərlə şeir də bunun bariz sübutudur.

Mikayıl Azaflı bir aşıq, bir şair olaraq müxtəlif janrlara müraciət etdiyi kimi, o janrların tələblərinə sığan mövzulardan da yan keçməmiş, ənənəvi aşıq üslubunu yaradıcılığı boyu qoruyub saxlamışdır. Bu zəngin yaradıcılıqda ən zəngin ifadələrdən biri şairin əksər şeirlərində işlətdiyi “dünya”

sözüdür. Mikayıl Azaflının “dünya”sı bayatlarımızdan belə, ədəbi nümunələrimizdə (şifahi və yazılı!) adi bir sözlükdən, “cahan, aləm”in sinonimliyindən çıxıb öz mənə yükündən daha fəlsəfi bir anlamda ifadə olunmuşdur. Belə ki, “dünya” sözü “gəldi-gedərlik”, “ədalətsizlik”, “bivə-falıq” kimi anlayışlarla xalqın təfəkküründə, dilində, əsasən, mənfi bir terminə çevrilmişdir ki, bu da şairlərin qələmində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır:

***Şahlar yola salmış qoca dünyadı,
Lənətlə söylənir, pislənir adı. (Aşıq Şəmşir)***

Düzdür, ədəbiyyatımızda dünya “gözəllik”, “yaşamaq həvəsi, eşqi” kimi anlamlarda da təcəssüm etdirilmişdir. Lakin etiraf edək ki, bu, daha çox “siyasiləşən” ədəbiyyatın məhsuludur; düşüncələrə edilən bir hökmdür, ruhdan gələn bir səs deyildir.

Mikayıl Azaflı yaradıcılığında da “dünya” həmin dünyadır; qəmlə dolu, mizan-tərəzisini itirmiş, heç kimsəyə, hətta şahlara belə, qalmayan dünya! Şair dünyanı özünəqədərki saz-söz ustalarının gördüyü kimi dərk etməkdən əlavə, daha geniş miqyasda, daha dərin mənələrdə təqdim edir.

Şairin “Mənim dünyam”, “Bu dünya”, “Dünya” adlı bilavasitə dünyadan: onun anladığı, hiss etdiyi, yaşadığı, arzuladığı, gördüyü bir aləmdən, həyatdan bəhs edən şeirlərindən başqa, bilvasitə dünyanın gərdisini təsvir edən şeirləri də vardır. Məsələn,

“Sən demə” qoşmasında həyatın, dünyanın insanın namərdliyindən “sapı özümüzdən olan baltalar”dan danışılır. “Küsər” qoşmasında insanla dünyanın ziddiyyətli münasibətindən, insanın öz-özündən deyil, yenə də görünən və dərk edilən dünyamızdan-“Allahdan, haqqdan, ədalətdən, tarixdən zamandan və əsil insandan” küsməsini verir. Yaxud “Düşüb” qoşmasında hərənin üzərinə düşən vəzifələrin simasında, necə deyərlər, yenə də dünyanın tərsinə dövr edən çərxindən yazır. “Şairə el dərdini ağlamaq düşüb” deyərək bütün vəzifələrin bax beləcə insafsızcasına paylandığını təəssüflə qələmə alır.

Lakin yaradıcılıq axınında şairin dünya ilə bağlı görüşlərinin maraqlı tərəfi onun konkret bir şeir və ya şeir vahidi həcmində bitməməsidir. Aşıq Azaflı üçün dünya hər mövzunun içində özünə yer tapa bilən, hər obrazın simasında canlana bilən bir personajdır. Şair haqlı olaraq hər bir yaşananı Mirzə Cəlilin təbirincə desək, “namərd dünyanın işləri” hesab edir.

Beləliklə, Mikayıl Azaflının gəraylı və qoşmalarında bir neçə istiqamət

üzrə fəlsəfi yer alan dünya obrazına nəzər salmaq istərdik.

Dünyanın gəldi-gedər olması. İnsanı bir ömür boyu tərk etməyən bu ümitsizliklə dolu bir hiss əslində onu ali hisslərə; gözütoxluga, əliaçıqlığa, mərdliyə, səxavətliyə səsləyən ilahi bir qanunauyğunluğun təzahürüdür. “Alçaq olma bu beşgünlük dünyada, Nəsimitək soyulsan da kişi ol” deyərək Azaflı yaradıcılığında bu, bir daha öz təsdiqini tapır. Şair “gəlimli-gedimli, son ucu ölümlü” olan dünyanın faniliyinə fərqli baxışlarla yanaşır. Məsələn, aşıq Valeh “De, necə şad olum bu dünyada mən, Dünya fani, insan mehman deyilmi?” kimi fikirlərlə bədbinliyə qapılırsa, aşıq Azaflı bu gerçəkliyə adi yanaşır, sakitliklə qəbul edir:

*Ömür-günlər asta-asta,
Gələr, gedər bu dünyadan.
Gəldi gedər, getdi gəlməz...
Gələn qalmaz, gedən gəlməz.*

Və şair bu gəldi-gedərlikdən nümunəvi nəticə çıxarmağa çağırır:

*Lüt gəlibsən, lüt gedərsən,
Bu dünyadan, bu dünyadan.
Bu dünyadan nələr gedər,
Zalım olub zülm eləmə.*

Dünyanın ötüriliyi, “hər gələnin baxıb getdiyi bir pəncərə olması”-bu cürə də qəbul edilməsi yeni bədii düşüncəyə qapı açır.

Sultan Süleymana qalmayan dünya! Və bu gerçəklik yenə də insanın humanizminə, mənəvi kamilliyinə, hakimlik, hökmranlıq kimi hisslərin dünyanın gərdisində çox cılızlaşdığına, əhəmiyyətsizləşdiyinə güzgü tutur. Koroğlunun dediyi “...Dünya Süleyman mülküdü” işarəsi aşıq Azaflının yaradıcılığında geniş vüsət tapmışdır:

*“Şahı düzdə qalan gördüm, zalım olub zülm eləmə”.
“Şahlar qoyub tac getdilər,
Qullar verib bac getdilər,
Dövlətlilər ac getdilər,
Bu dünyadan, bu dünyadan”.
“Şahlar enər tac-taxtdan,
Ölər gedər bu dünyadan”*

kimi misralarla heç şahlara da qalmayan dünyanı anladaraq bir şeirində sanki bunun məntiqi yekununu vurur:

*“Oxudum tarixi mən varaq-varaq,
Dedi cox boşaldı, doldu bu dünya”.*

Nəticə etibarilə, şair üçün də bu dünya köç dünyasıdır, heç kim üçün əbədi deyil, daimi deyil, sadəcə, bir ömür karvanıdır. Dünya dediyimiz varlığın ən böyük həqiqəti də elə budur:

*“Gecə-gündüz karvan keçər,
Bu dünyadan, bu dünyadan.
Yaxşı keçər, yaman keçər,
Bu dünyadan, bu dünyadan”.*

“... Dünya olub etibarsız”(Abbas Tufarqanlı). Hamı üçün eyni sonluqla nizamlanan bu dünyanı yalnız son kimi görmək mümkün deyil. Ədalət, vəfa, etibar kimi məsələləri yaşamaq da insanın tarixidir. Bəlkə də, dünyanın sonucunun tez-tez xatırlanmasının əsas səbəbidir. Şair üçün dünya bir də həmin müqayisənin inikasıdır. Bu dünyanın ən mükəmməl varlığı olan insanın həyatında ədalətsizliyin bir bəla olaraq iz açdığı yaralar daim sızıldayır. Həmin sızıltılar isə Azaflının dilində fəryad qoparır:

*“Ay Azaflı, pis tez ölməz...”
“Zalım haqqı dandı getdi,
Qanan oda yandı getdi”.
“Mərd yıxılar, namərd gülər,
Fır-fırıldaq dünyasıdı.
Yaxşılarnan yox arası,
Dünya namərd dünyasıdı”.*

Daim xalqın içində olan, elin gözü ilə ağlayıb, elin gözü ilə gülən bir aşiq, təbii ki, insana, insanlığa qarşı duran “dünya”nın haqsızlığına biganə qala bilmir:

*“Dövrən incidəndə günahsızları,
Ürəyim ağrıyır, başım ağrıyır”.*

Bütün hallarda isə şairin dünyası, içində bəslədiyi dünyası ədalətdir,

haqdır:

***“Dünyanın tacıdı xeyri-ədalət,
Bəşərin qəlbidi hörmət, həqiqət”.***

“Azflıyam, can verəydim ədalətin qucağında”.

Dünyanın gəldi-gedər olması, fani olması, haqq-ədalətdən çox nahaqq, zalım olması dünyanın elə əzəli fəlsəfəsidir. Mikayıl Azaflı yaradıcılığında isə dünya obrazı özünəməxsus anlamdadır; hər şeyin yaşam fəlsəfəsi, hər şeyin əzəli və sonu! Şair sanki hər kəsə, hər şeyə dünyanın gözü ilə baxır. Hətta bəzən “dünya” sözünə ehtiyac olmadıqda və ya onu başqa bir sözlə əvəz etmək mümkün olduqda belə, məhz öz sevimli obrazına üstünlük verir:

***“Çox görmüşəm təpəyə dağ mindirən,
Dünya çapıb, dəryaları sindirən”.***
“Dünyada hər insan edər cinayət...”
“Ömrüm dünyasında müdam səslərəm...”
***“Söylə, ey dünyamın könül dünyası,
Dostluğa xəyanət bağışlanarmı?”***

Aşiq Azaflı üçün bütün yaşananlar elə dünyadır. Elə bir dünya ki, onun zamanı sonsuz şair düşüncəsi, məkanı isə böyük şair qəlbidir:

“Dünyaya sığmayan ürəyə sığar”.
***“Məkanıdır qoca Qafqaz,
Dünya gəzər əlində saz”.***
***“Gəzər dünya, bəşəriyyət,
İnsan oğlu, insan səsi”.***
“Azaflı da dünya görmüş danəndə...”

Elə bir dünya ki, orada şairin bütün ictimai, sosial, siyasi baxışları yer alıb:

***“Bu dünyanın haqq qeyrəti,
Mən sədaqət aşığıyam”.***
***“O, dünyanın, o həyatın özüdür,
Bir təbiət, bir cəmiyyət, bir də haqq”.***

Şairin personajı olan “dünya” öz həqiqətlərindən kənarında deyildir. Bizim anladığımız bir üzü qəm, bir üzü sevinc olan dünya şairin də sıxıntısının və

ya fərəhinin ifadəsidir:

*“Dünya, səndən gileyliyəm,
Bir sinəmin min dağı var”.*
*“Dünyam hələ qaranlıqdı,
Könlüm şəhri-viranlıqdı”.*

Göründüyü kimi bu qəm-kədər digər mövzulardan fərqli olaraq şəxsi mövqə daşıyır. Lakin şair qəm-qüssənin, əzabın qarşısını almağın, məhv etməyin, bununla da bütün dünyanı qorumağın yolunu axtarır:

“İstərəm dünyanın əzabın alam...”
*“Azaflı, de dərdin nəydi,
Bu dünyadan qəm gedəydi”.*
*“Dünyaları abad istər,
Azaflının dərdi-qəmi”.*

Onun məşhur “Yandım, Allah” rədifli gəraylısı bütün ağrısı, acısı, cəmi dəhşətləri ilə bu dünyanın dözülməzliyinin kulminasiya nöqtəsidir:

*“Bu dünyanın qəm odundan,
Yandım, Allah, yandım, Allah...
...Azaflıyam, hər dəhşətdən,
Yandım, Allah, yandım, Allah!”*

Amma dünyadan bu qədər gileyli, narazı, küskün, ümitsiz olan Mikayıl Azaflı, təbii ki, həm də bir aşıq olaraq xalqın rifahının, gələcəyə ümid dolu baxışlarının qarçısıdır. O, bir şair, aşıq, el sənətkarı kimi dünyanı yaradılışı etibarilə mənfi obraz olaraq təqdim edə bilməz. Ən mənfi obrazların belə, müsbət tərəfləri vardır. Dünya da insan kimi yaxşılıqlardan, gözəlliklərdən xali deyil. Axı, şairin “dünya”sı elə ümumiləşmiş insandır.

*“Bu dünyada gözəlliklər içində,
Ağılın, kamalın olsa, yaxşıdır”.*

Və şair bu sevimli obrazını daim azad görmək istəyir:

*“Azaflıyam, dünyamızı,
Xoşbəxt olsun oğlu, qızı”.*

Çünkü bu xoşbəxtlik, azadlıq, sevinc elə insanın özüdür:

*“Dünya gülər sülh əlindən,
İnsan oğlu, insan səsi”.*

Bəlkə də, bütün bu bəhs edilən, sətirlərə səpələnən DÜNYA elə Mikayıl Azaflının dünya içərisində yaşadığı, yaratdığı öz dünyasıdır, qoyub getdiyi söz dünyasıdır!!!

*“Bir dünyamın dünyasıdı,
Mənim dünyam, mənim dünyam...
...Mən ölsəm də yaşa səni,
Mənim dünyam, mənim dünyam”.*

Azaflı Mikayılın poetik dünyası hər zaman yaşamağa layiq və qadir olan sirli-sehirli bir dünyadır.

ORXAN PAŞA

DİZİM GÖYNƏDİ

*Bənzərsiz saz xanəndəsi İsmayıl Bozalqanlıının
- «Yetim İsmayıl»ın kövrək və həzin səsinə*

*O nə möcüzəydi boy verdi birdən,
Hər pərdə diksindi, hər sim göynədi.
Sən elə oxudun Yanıq Kərəmdən,
Kərəmi yandıran tilsim göynədi.*

*Ləpələr vurnuxdu gölün gözündə,
Dəvələr donuxdu çölün düzündə.
Durnalar duruxdu göyün üzündə
Lələk salıb həzin-həzin göynədi.*

*Kövrələ-kövrələ oxutduğun saz,
Oxudub-oxudub ovutduğun saz,
Laylalar içində uyutduğun saz,
Qübarlandı, gizlin-gizlin göynədi.*

*Sızlayan sözlərin bəminə çökdün,
Buludlu gözlərin nəminə çökdün.
Bir qara sevdanın qəminə çökdün,
Titrəyə-titrəyə səsin göynədi.*

*Səngiyən, kiryən dərdim görəndə,
Sağ ol, ay İsmayıl, dedim, görəndə.
Səsini kimsəsiz, yetim görəndə
Çox döydüm dizimə, dizim göynədi...*

AZERBAIJAN INTERNATIONAL

Oli və Nino

Ədəbiyyat Biznesi

ÇAMANZƏMİNİ

EHRENFELS

BOBAKİDZE

ƏSƏD BƏY

Azərbaycanın ən məşhur romanının müəllifi kimdir?

İSBN 1137

Jurnalın üz qabığını
hazırlayan rəssam:

Vaqif UCATAY

İngilisdilli mətnlərə
məsul:
Kompüter tərtibatçısı və
dizayner:
Texnoloq:
Kompüter yığıcısı:
Texniki redaktoru:
Korrektorlar:

Ləman QASIMLI
Namiq VƏLİOĞLU
Nəriman RƏHİMOV
Yaxşixanım HAŞIMOVA
Sevinc HÜSEYNOVA
Almaz MƏHƏRRƏMLİ
Təranə VƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilib: **19.02.2016**

Çapa imzalanıb: **29.03.2016**

Kağızn formatı: **70x100 1/8**

Sayı: **750 nüsxə**

Qiyməti: 5 manat

Ünvan: Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115
5-ci mərtəbə, 551